

Sala älv
by

MEDELTIID

ÅRDALLEN

STYRESHOLMSPROJEKTET

1986-1992

Sala älv

by

Stora
gården i hie

by

by

MEDELTIÐ

I

ÅDALEN

STYRESHOLMSPROJEKTET

1986-1992

REDAKTÖR
LEIF GRUNDBERG

Redaktör: Leif Grundberg

Ansvarig utgivare: Tommy Puktörne

Omslag: Geometrisk avritning av Prästbordet i Torsåker sn 1701.
Lantmäteriverkets arkiv, Gävle.

Utskrift och layout: Leif Grundberg

ISBN 91-97 1042-7-2

© Länsmuseet-Murberget

Härnösand 1992

Tryckeri: Color-Tryck, Härnösand

FÖRORD

"Medeltid i Ådalen" har tillkommit med anledning av Styresholmsprojektets medeltidssymposium "En norrlandsbygd möter yttervärlden" på Hola folkhögskola i juni 1992. Artiklarna, som har skrivits under våren samma år, avser att presentera och sammanfatta något av den forskning som bedrivits i Ådalen inom projektets ram sedan starten 1986. Författarna är alla engagerade i projektledningen och medverkar som lärare vid den folkhögskolekurs i arkeologi och medeltidshistoria som hela tiden utgjort projektets bas.

Boken inleds av *Nils Blomkvist* vid riksantikvarieämbetet under temat "Styresholmsprojektet", varvid en bakgrund till projektet ges liksom till de hypoteser - "Torsåkershypoteserna" - som bildat underlag för forskningen kring Ådalens medeltid. Övriga artiklar är uppdelade på två av de teman som hittills dominerat projektets undersökningar, nämligen "Borg och kungsgård" samt "Religionsskifte och sockenbildning".

Det förstnämnda temat inleds med en artikel av *Anders Wallander* vid Läns museet-Murberget, som sammanfattar de arkeologiska undersökningarna inom projektets huvudobjekt Styresholm samt dess 'tvillinganläggning' Pukeborg. Samma lokaler behandlas av *Jan Stättin*, Hola folkhögskola, som emellertid har en natur- och kulturgeografisk utgångspunkt och lägger särskilt tonvikt på strandförskjutningen och anläggningarnas morfologi. Inom temat ryms också en artikel av undertecknad *Leif Grundberg* vid Umeå universitet om en provundersökning av "Bjärträ fäste", som aktualiserat frågan om den medeltida kungsgårdens placering i Ångermanland.

Temat "Religionsskifte och sockenbildning" omfattar två artiklar - bägge skrivna av undertecknad - varav den första behandlar utgrävningarna av en tidigkristen begravningsplats och frågeställningar rörande religionsskiftet i Norrland. Den avslutande artikeln berör kyrkor och sockenbildning i Ångermanland, och utgår ifrån projektets utgrävning under golvet i Torsåkers medeltida kyrka.

Förhoppningsvis kan artikelsamlingen ge en inblick i Styresholmsprojektets pågående arbete och de möjligheter som det hittills framtagna källmaterialet ger till fortsatt forskning inom olika områden.

Leif Grundberg

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

STYRESHOLMSPROJEKTET

Torsåkershypoteserna.....9
av Nils Blomkvist

BORG OCH KUNGSGÅRD

Styresholm och Pukeborg. Två befästa öar i Ångermanälven.....21
av Anders Wallander

Borgläger, strandlinjer och livsvillkor.....33
av Jan Stattin

"Bjärträ fäste". Ångermanlands medeltida kungsgård?.....49
av Leif Grundberg

RELIGIONSSKIFTE OCH SOCKENBILDNING

Religionsskifte i norr. En tidigmedeltida begravningsplats i Björned61
av Leif Grundberg

Torsåkers medeltidskyrka och sockenbildningen i Ångermanland.....83
av Leif Grundberg

STYRESHOLMSPROJEKTET

TORSÅKERSHYPOTESERNA

av Nils Blomkvist

PLATSEN GAV PROJEKTET

En kylig vårdag för omkring tio år sen kunde invånarna i Prästmons stations-samhälle se tre skumma figurer stryka omkring. Mest höll de till i närheten av Hola folkhögskola och nere vid stranden av Ångermanälven. De satt både länge och väl i det bleka solskenet uppe på den kulle där en 1934 rest minnessten, utan angivande av källa, meddelar att "HÄR LÅG STYRESHOLMS FOGDEBORG AV FRIHETSÄLSKANDE ALLMOGE UNDER ERIK PUKE GRUSAD I ENGELBREKTS TID ÅR 1434".¹ Uppenbarligen planlade de tre något minst lika vittfamnande och dramatiskt dåd, åtminstone om man fick döma av deras grubblande uppsyner, plötsligt utfallande vilda gester och hastigt flackande ögonkast, än mot Styrnäs kyrka på älvens motsatta sida, än upp mot det för blicken skymda sockencentrum på torsåkerssidan. När de sen banade sig väg in i folkhögskollärare Stattins villaträdgård, där ingen människa var hemma för tillfället, så föreföll nog deras sinistra uppsåt alldeles tydligt. Säkert gick många en extra gång och kände efter att ytterdörrar var låsta och fönster ordentligt hakade när kvällen kom.

Men i själva verket var det idén till Styresholmsprojekt som började ta form i detta ögonblick. Initiativet hade kommit från Tommy Puktörne och Anders Wallander på Läns museet-Murberget i Härnösand. Och de hade kallat på den tredje ligamedlemmen, som var denna artikels författare, dåförtiden vid landsarkivet i samma stad. Det är inte alla folkhögskolor som har Sveriges nordligaste medeltidsborg praktiskt taget på sin tomt, men Hola har det, och snart var rektor Per Frohm och den nyssnämnde läraren Jan Stattin med i planläggningen för det som ingen då kunde ana skulle bli en mindre folkrörelse i nedre Ådalen. Man kan nog säga att de speciella omständigheterna på ett självklart sätt styrde utvecklingen och gav projektet dess såväl mångvetenskapliga, som pedagogiska och kreativa inriktning.

Det vi i själva verket diskuterade däruppe på kullens krön var hur mångvetenskaplig och problemorienterad forskning om Västernorrlands medeltid skulle komma till stånd. Detta var då ett grovt förbisett forskningsfält, som strängt taget aldrig behandlats i sin helhet och där de tongivande insatserna hade gjorts av Johan Nordlander, Nils Ahnlund och Bertil Berthelson för ganska länge sen. Genom förbindelsen med Hola-skolan kunde projektets pedagogiska och aktiverande uppgifter fördjupas. Syftet blev inte bara att berätta om och levandegöra resultaten, utan tenderade att utvecklas till en genuin folkforskning där professionella vetenskapare och engagerade amatörer kunde förenas i samarbete. Målet blev på en gång vetenskapligt sanningssökande och en spaning efter regionens identitet, från ett längre tidsperspektiv än det in-vanda, en identitet som för de flesta tycktes klavbunden av sågverksepokens konjunkturer. Häri låg projektets länk till teater. Styresholmsprojektet skulle alltså överbrygga sådana problem som brukar uppkomma när olika vetenska-

per skall samverka. Det tog dessutom på sig att sammanföra yrkesforskare med amatörer. Och det skulle drivas på en lågbudget som fordrade många människors fritidsintresse. För alla dessa syften låg det stor vikt vid att redan från början formulera distinkta och engagerande frågeställningar.

FRÅGESTÄLLNINGARNA TOG FORM

När förberedelserna nått så långt att projektet kunde börja, sökte vi också formulera ett antal frågeställningar som kombinerade lokalhistoriskt iakttagbara företeelser med generella historiska resonemang. Dessa publicerades i Ångermanland-Medelpad 1986 och erhöll sitt vetenskapliga elddop under Holasymposiet "Mittnordisk medeltid" varmed projektstarten manifesterades samma år. Och när den vetenskapliga krutröken småningom lade sig efter denna första "brainstormning" av Styresholm, kunde våra ursprungliga resonemang kondenseras till ett antal centrala hypoteser, vilka varit sammanhållande för hela projektet, såtillvida att alla deltagare har konfronterats med dem, och mer eller mindre ivrigt engagerat sig i att försöka kullkasta eller underbygga och förbättra dem. Hur har det gått med dessa "Torsåkershypoteser"? Håller de fortfarande? Eller har projektets upptäckter smulat dem sönder och samman? När vi nu på nytt skall samlas i en större krets år 1992, finns all anledning att lägga fram dem så som de formulerades för fem à sex år sedan och noga skärskåda om de ännu lever.

HUVUDETSEN: CENTRALOMRÅDE I ÅNGERMANLAND UNDER 1000 ÅR

Projektets huvudtes var att Styresholms borg lokaliserades till Torsåkerstrakten för att denna trakt varit ett dominerande centralområde mot vilket samhällsutvecklingen i Ångermanland fokuserat ända sedan förhistorisk tid. Detta antagande byggde på ett sannolikhetsresonemang i flera led, vilka var för sig tycktes indicera, att funktioner med övergripande regional centralitet har varit förlagda till närområdet - kanske ända sedan folkvandringstid. Att här fanns en fogdeborg vid 1400-talets ingång skulle därmed endast ha varit den yngsta i en månghundraårig följd av olika slags motsvarigheter från sina tidevarv.

1. En järnåldersbygd rekonstrueras

Att Torsåkersbygden började få betydelse under folkvandringstid klarlades av Wallander, som kunde rekonstruera en struktur av höggravfält mm, som funnits kvar långt in på 1800-talet men som därefter nära nog helt blivit bortodlad. Deras allmänna karaktär och jämförelser med det sannolika landhöjningsförloppet och med ortnamnsfloran syntes ange dateringshorisonten.²

Däremot har vi inga tecken på att Ångermanland hade börjat framträda som region i senare mening. Man kan heller inte hävda att Torsåkersbygden ännu intog någon särställning i Nedre Ådalen. Dessutom måste man i en övergripande syntes även beakta den allmänna nedgång som Mellannorrland tycks ha vidkänts fr o m ca 600 e Kr. Några nyare arkeologiska undersökningar synes bekräfta detta ytterligare.³ Vi känner därför numera större anledning att söka de äldsta centrala funktionerna i Torsåkersbygden under vikingatiden, liksom

vi då finner större anledning att betrakta Ångermanland som en regional enhet under formering.

2. Torsåkers hov - en tidig centralfunktion

Indiciekedjans utgångspunkt finner vi i det gamla fastighetsnamnet *Hov* som avser en del av prästgårdsjorden i Torsåker (Hovsjorden). Genom Gösta och Torsten Buchts studier står klart, att Hov i Torsåker är en av tre platser i Västerorrland med ursprungliga hov-namn. De andra båda ligger på Härnön i nuvarande Härnösand respektive i Selånger, strax utanför Sundsvall. Enligt Olaf Olsens stora utredning indicerar namnet *Hov* storgårdar under den hedniska kultens slutskede, vilkas härskare utövade blot (fruktbarhetskult) för en vidare krets än gårdens egna invånare, något som passar likt hand i handske till Gösta Buchts förmodan, att de kultindicerande ortnamnen i Mellannorrland förefaller att representera centralorter inom var sina gebit.⁴

Det är alltså rimligt, att betrakta den plats på vilken Torsåkers k:a kom att uppföras, som säte för en central funktion redan i avseende på hednisk kult. Detta förstärks till ingen ringa grad av själva sockennamnet, med sitt teofora förled och efterledet *åker* som enligt ett vanligt antagande också har fruktbarhetskultisk innebörd.⁵

Detta antagande har kvar sin aktualitet. Rön från undersökningar i Hov på Frösön i Jämtland styrker bestämt, att dess medeltidskyrka anlades över en hednisk offerplats.⁶ Förhoppningarna att kunna göra motsvarande iakttagelser i Torsåkers k:a kunde dock inte infrias vid utgrävningarna under kyrkans golv 1989..

3. Kyrkoparet vid älvmyningen

Nästa steg i vår indiciekedja är det fenomen som brukar kallas "kyrkorna på bägge sidor av ån". Man har i stadshistorisk forskning iakttagit att tidigt uppförda sockenkyrkor ibland har grupperats på var sin sida av vattendrag där städer skulle komma att växa fram under medeltiden. Där två socknar på detta sätt har lokaliserat sina respektive centra intill varandra, har sannolikt vattenburna aktiviteter utgjort dragningskraften. Främst kommer man att tänka på handel.⁷ Torsåkers och Styrnäs kyrkor utgör det nordligaste exemplet i Sverige på ett sådant kyrkopar. Avståndet mellan dem är en dryg kilometer över vatten (fig. 1).

Stattin har påpekat - och vidareutvecklar på annan plats i volymen - att Ångermanälvens mynning enligt tillgängliga beräkningar av landhöjningsförloppet bör ha legat vid Torsåker/Styrnäs under vikingatid och tidig medeltid. Det innebär att kyrkoparet uppfördes vid den naturliga omslagsplatsen mellan havs- och älvtrafik.

I Norrland får man väl anta, att handel och ev övriga aktiviteter inte nådde sådan nivå under medeltiden, att förutsättning för sammanflyttning i städer uppkom. Skälen till detta var inte enbart ekonomiska, utan sammanhängande som bekant med en medveten politik att tvinga Norrlandsseglationen till

Stockholm. Däremot har forskningen avslöjat åtskilliga enkelt inrättade handelsplatser.⁸ Vi är därför inte oförberedda på att en anläggning av sådant slag

Fig. 1. Vy över landets nordligaste "kyrkopar", Torsåkers och Styrnäs kyrkor i Ångermanland. Foto: Läns museet-Murberget.

skall kunna påträffas i Torsåker/Styrnäsområdet, men har ännu inte funnit några påtagligare spår som bekräftar antagandet.

4. Försvarskyrkan i Styrnäs

Styrnäs kyrka är emellertid värd en mässä av skäl som är dess egna. Inte så mycket den nuvarande, dock, utan den kyrka av s k klövsadelstyp som låg på samma plats och tyvärr revs ned vid mitten av förra seklet. Den var unik i Ångermanland och uppenbarligen en försvarskyrka av samma snitt som den samtidigt rivna kyrkan i Skön, Medelpad, vilka båda hade sina berömda motsvarigheter på Öland och i Kalmartrakten. En enig forskning har uppfattat Styrnäs och Sköns kyrkor som maktpolitiska centra i det skede då kristendomen fick sin fast organiserade form här uppe. De har på grund av släktskapen med sydsvenska kyrkotyper räknats till de äldsta i sina landskap. Styrnäs k:a har i allmänhet hänförts till 1100-talets senare del och ansetts som Ångermanlands äldsta.⁹ En tanke som redan 1935 uttrycktes av hembygdsforskaren "Rinaldo" (pseud. för Magnus Stattin) i en tidningsartikel, var att denna befästa

kyrka hade anlagts så nära det ännu hedniska hovet som till en början var möjligt.

Själv antog jag, att Styrnäs kyrka liksom Sköns borde ses i samband med införandet av det mäktiga landsprostämbetet. Prostar var under äldre medeltid biskopens regionala ställföreträdare. Typologiskt förebådade de domkapitlens medlemmar. De hade viss domvärjo i kyrkliga mål och de hade befattning med uppbörderna av domkyrkans intäkter. Det har antagits att prosten var den biskopens 'länsman' som omtalas i Hälsingelagen. Funktionen var utpräglat centraliserande, vilket bl a framgår av att de brukade residera i städer där sådana fanns. I Mellannorrland omtalas under äldre medeltid endast fem prosterier: Bollnäs, Forsa, Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Under hela 1300-talet finner vi Medelpadsprostarna residerande i Skön. Jag föreslog därför att Styrnäs i samma mening unika kyrka hade uppförts för de första Ångermanlandsprostarna, men att Styrnäs med dess övergripande centrala läge vid en fortgående sockenbildning efterhand blivit ett allt klenare pastorat, vilket kunde förklara att vi på 1310-talet träffar på ämbetet i Sollefteå, och senare mer permanent i Nordingrå.¹⁰

Beträffande klövsadelskyrkornas tidsställning har nyare forskning i Kalmarundsområdet, inte minst till följd av dendrodateringar, börjat ett allt påtagligare återtåg. Deras försvarsverk tycks alltmer börja hänföras till 1200-talet, ja till ett så pass framskridet skede, att Karin Andersson i ett nyligen utkommet arbete överväger om den vedertagna sammankopplingen med den baltiska svärdsmissionen och piratesken överhuvudtaget kan gälla. Hon ifrågasätter "om försvarsbehovet mot yttre fiender var det utslagsgivande för kyrkornas utformning" och börjar söka efter inrikes orsaker, i anslutning till politisk konsolidering och ökande skattetryck.¹¹ Om klövsadelskyrkornas förebilder i Kalmarundsområdet i allt större utsträckning kommer att dateras i tidsintervallet 1200/1250, torde det vara rimligt att hänföra exemplen från Styrnäs och Skön till ett ännu senare intervall (förslagsvis 1225/1275). Deras försvarsverk ger därmed inte anledning att betrakta dem som äldre än andra kyrkor i omgivningen. De behöver visserligen inte heller vara yngre. Istället kan man kanske misstänka, att de liksom deras motsvarigheter kring Kalmarsund blivit utbyggda i etapper. Vad som kvarstår är däremot möjligheten att betrakta försvarsverken som ett uttryck för strävan efter dominans - sannolikt att förknippa med de medeltida landsprostarnas starka ställning.

År 1257 skrev Birger jarl ett brev speciellt till invånarna i Medelpad och Ångermanland vilka - genom några onämnda representanter - i kung Valdemars, framlidne (1255) ärkebiskopen Jarlers och Birgers egen närvaro hade lovat att för varje individ som fyllt 20 år lämna en penning och därtill ett helt års fattigtionde för att stödja Uppsala domkyrkobygge. Jarlen uttalade sin sarkastiska förvåning över att detta ännu ej skett och tillfogade ganska allvarliga hotelser, för så vitt brevmottagarna inte skulle följa de instruktioner som ärkedjåknen Folke - släkt med jarlen - skulle ge dem.¹² Skrivelsen tycks förutsätta, att tiondeuppbörd nu förekom, även om fattigdelen därav behölls hemmavid.

Vi vet dessutom att den kyrkliga uppbörderna skulle förbli omstridd ända framemot 1300-talet. Tillkortakommanden i fråga om kyrklig uppbörd här

uppe i norr förefaller att visa oss, att prostar av den kollektiva profil som ovan tecknats - sådana med tillräckliga maktmedel - det fanns det ännu inte i de norrländska landen.¹³ Kanske kan deras etablering istället förknippas med den hårdföre Birger jarls ingrepp 1257! Uppbörden av en till synes frivilligt åtagen gård till domkyrkobygget hade fallerat. Vad var det för instruktioner som han med stor stränghet ålade dem att följa, vilka hans släkting ärkedjåknen Folke skulle lägga ut för dem när han kom dit upp? Jag föreställer mig att det bör ha handlat om att skapa förutsättningar för en effektivare uppbörd; för Birger jarl betydde det nog i första hand maktmedel! De öländska försvarskyrkorna utgjorde ganska färska förebilder. Sannolikt var det nu som de mäktiga försvarstornen och skyttegångarna murades i Skön, och i den mindre motsvarigheten i Styrnäs.

6. Var låg Kutuby?

Den viktigaste och måhända mest kontroversiella av Torsåkershypoteserna var antagandet, att det gåtfulla Kuta eller Kutuby hade legat inom Torsåker/Styrnäs närområde. Den märkliga platsen omtalas i två källor från förra delen av 1300-talet, ena gången som platsen för ångermännens varting (ett landsting där representanter för alla landskapets socknar förväntades sammanstråla), andra gången som det nordligaste av kungens Uppsala öd-gods, dvs husaby, "kungsgård". Om så vore, skulle Styresholms borg framstå som en alldeles normal vidareutveckling av en redan lokalt etablerad funktion.

Jag framlade 1986 en rad omständigheter som tydde på att den inom forskningen vedertagna uppfattningen att Kutuby legat på byn Kungsgården i Bjärträ s:n inte gärna kunde vara riktig. Vi vet däremot att Ångermanlandsfogdarna residerade där under Gustaf I:s tid och ända fram till Härnösands grundläggning, något som tillräckligt väl förklarar själva namnet. En bland flera omständigheter som jag pekade på, var att det tedde sig svårt att förklara varför man skulle ha flyttat det politiska centrum *uppströms* ca 1400, för att senare åter flytta ned det till Bjärträ. Eftersom vi kunnat peka på flera äldre indikationer på dominans och centralitet i Torsåker/Styrnäs-nejden ur vilka en husaby mycket väl kunde ha utvecklats, vore det rimligare att söka Kuta/Kutuby här. Däremot känner vi strängt taget inte några motsvarande kriterier i Bjärträ-Kungsgårdens närområde före 1520-talet.

Var skulle den i så fall kunna ha legat? En naturlig tanke kunde vara att leta invid Styrnäs k:a, något som bl a Berthelson var inne på. Särskilt kunde Styrnäsgården intressera, eftersom den på 1500-talet framträder som ämbetsgods. Men när det kom till kritan föredrog jag en annan lösning. Jag tänkte mig att den sannolikt borde kunna finnas i anslutning till Torsåkers Hov, alldeles som man kan länka Medelpads husaby - Kungsnäs i Selånger - till en grannfastighet som fortfarande heter Hov. Jag hade flera tillsynes ganska starka skäl som tycktes bära hem detta antagande: Berthelson hade 1939 antagit att Torsåkers k:a varit förhållandevis ung; byggd i ett sammanhang, kanske först omkring 1500. Hans egen uppfattning därom var, att socknen antingen måste ha haft en äldre kyrka på annan plats eller att hans tolkning och åldersbestämning måste falla. Jag kunde peka på att byn Kärvsta, 4 km N om Hov, i 1500-talets landskaps-

handlingar tämligen frekvent hade skrivits Kyrkiestad eller motsvarande. Därför antog jag att (1) Torsåkers k:a hade anlagts i "Kyrkesta" medan hednakult

Fig. 2. Det fantasieggande och "kutliknande" Vårdkasberget i Torsåker, som enligt Hülphers skall ha hetat Själlberget (av 'skäl'= säl). Foto: Läns museet-Murberget.

ännu utövades i Hov, (2) att Hov istället hade förvandlats till husabyn (Kutuby), som i sin tur tillhandahöll den odlings- och betesmark som en borggarnison på Styresholm behövde, (3) samt att ett slags ägarvakuum uppkommit, sedan borgen avvecklats och hela fogdeväsendet småningom överflyttat till Bjärträ s:n. Ett sådant ägarvakuum tyckte jag mig även kunna urskilja i en synnerligen märklig egendomstvist som första gången låter tala om sig 1527, när en bonde i Klens by reser anspråk på bördsrätt till jord som någon tid tidigare (dvs under katolsk tid) givits till Torsåkers k:a.¹⁴

Nå! Denna serie av interrelaterade antaganden har genom det fortsatta projektarbetet visat sig bygga på ett par felaktiga premisser: Undersökningarna i Torsåkers k:a har entydigt visat, att denna faktiskt är av en typ som måste hänföras till 1200-talet. De i anslutning till sidoaltare gjorda myntfynden innehåller så pass många mynt från en tidig del av detta århundrade, att dess tillkomst sannolikt måste hänföras till perioden före 1225/1250. Den 1990 till projektet knutne umeåarkeologen Leif Grundberg har dessutom observerat att jag tyvärr inte heller hade gjort Berthelson rättvisa, eftersom denne sedermera hade re-

viderat sin bedömning - just i den riktning som utgrävningarna nu har bekräftat.

Grundberg var även den som höll i spaden när ett provschakt togs upp i den märkliga anläggning nära Bjärträ kungsgård som i folktraditionen varit känd som Bjärträ fäste. Där gjordes keramikfynd som talar för urbana kontakter under 1200- eller 1300-talen. Anläggningen ligger på en holme i en sankmark - dess läge är således defensivt och funktionen tillsvidare osäker. Däremot är den ett tecken på, att platsen kan ha haft någon offentlig funktion redan under medeltiden.

Därmed är emellertid inte Kuta/Kutuby med någon som helst nödvändighet återbördat till Bjärträ. De invändningar som förut riktats mot det gamla antagandet kvarstår. Å andra sidan har den indiciekedja som tycktes kunna hänföra platsen till Torsåker brustit i en vital länk. Vi vet nu att Torsåkers kyrka byggdes vid Hov redan i tidig medeltid! Men därmed är inte alla indikationer på att Kuta/Kutuby legat i Torsåkers närområde uttömda (fig. 2).¹⁵

PROJEKTETS SENSATION!

Kvar står ju att de äldsta skrivningarna av bynamnet Kärvsta tyder på att någon kyrklig faktor hade påverkat namngivningen. Kanske hörde den från början till kyrkojorden? Var den rent av prästbol? Bäggedera ter sig som långsökta förklaringar av ett sådant namn. Det kan naturligtvis också vara så, att folk av för oss okänd och därtill ogrundad anledning börjat föreställa sig att en kyrka funnits på platsen. Det finns traderade uppgifter om murrester, men var de skulle ligga är okänt.

Det obetaget anas en ytterligare förklaringsmöjlighet, knuten till den märkligaste av projektets upptäckter, nämligen upptakten av en kristen gravplats på byn Björnedes marker. Platsen går under benämningen skelettåkern och har länge varit känd i bygden för att man där kunde påträffa talrika skelett. En del sådana fynd återbegravdes vid Torsåkers k:a på 1940-talet. Undersökningarna har nu visat att de redan från början jordats på kristet sätt i östvästlig riktning och utan gravgåvor. Det anmärkningsvärda är de utomordentligt tidiga dateringarna som framkommit genom C 14-analys, som hänför dem till äldsta medeltiden. Här har vi möjligtvis ändå de första kristna, som tyr sig till en kyrkogård rätt långt från det - som vi må föreställa oss - ännu hedniska hovet. Kanske är det här i närheten vi borde söka efter en handelshamn? Kanske är vi här även en äldre kyrka på spåren, en som uppfördes medan man ännu blotade vid Torsåkers hov? Björned gränsar till Kärvsta, men avståndet mellan bebyggelsekärnorna är ganska långt. En bergkam ligger emellan. Omständigheterna ter sig här dock alltför oklara för att man tills vidare skall våga formulera någon egentlig hypotes.

Däremot kvarstår, att en turbulens utbröt rörande Hovsjorden under 1520-talet, som i viss mening fortsatte under 1570- och 1580-talen då dåvarande kyrkoherden genomförde en mycket komplicerad serie jordbyten, som ledde till att Torsåkers prästgård samlades i den välarronderade ägofigur som den därefter har behållit intill nutiden. Var prästgården legat dessförinnan är oklart. En möjlighet som obetingat måste prövas i det fortsatta projektarbetet är en ingå-

ende studie av prästbordets genesis. Kan det vara så enkelt, att den roll jag först ville tillmäta kyrkan och dess jordegendom på ett likartat sätt spelades av prästgården? Var det av Styresholms (och tidigare Kutubys?) mark som Torsåkers prästbol blev så rikt?

HYPOTESERNAS STÄLLNING I PROJEKTARBETET

Projektet har påvisat, att vissa ursprungliga antaganden har varit förhastade. Förutsättningarna för tolkningsarbetet har ändrats. Viktigt har därvid varit att tankekedjan inte byggts av hypotes på hypotes, utan att varje led har stått på sin egen grund. Därför har nya eller justerade hypoteser tillkommit och kunnat inarbetas. Och när vi överblickar hela indiciekedjan kan vi nog fortfarande vidhålla vår huvudtes, att Torsåkerstrakten varit centralområde i Ångermanland, om inte i 1000 år, så åtminstone i 500 - från sen vikingatid fram emot år 1500.

Vi har tillåtit oss ganska djärva hypoteser inom projektet. Vi betraktar dem som arbetsmaterial. Inte minst tillmäter vi dem pedagogisk betydelse. Medan den ene gör sitt bästa att ordna de kända bitarna i en ordningen som han eller hon finner logisk, ser vi gärna att den andre söker kullkasta dem. Vi är inte mindre medvetna än andra om, att det puzzel vi försöker lägga saknar alltför många bitar, för att vi ska ha chansen att få se hela bilden. Någon gång klarnar ett helt hörn. En annan gång visar det sig att det som tycktes passa så bra i själva verket förutsatte att man gjorde våld på någon bit. Sådan ter sig den blandning av bevisade sanningar, initierade gissningar och intuitiva hugskott som varje forskare får reda sig med när han eller hon söker förstå en norrlandstrakts medeltida förflutna. Det viktiga är att vi klart och tydligt skiljer hypoteserna från de verkliga resultaten, när projektet så småningom skall formulera sina slutsatser.

FOTNOTER

¹ Styresholm omtalas i urkunder 1398 och 1405 (Sveriges Traktater med främmande magter, II (1883) 426; Svenskt diplomatarium n f 621). Det förekom mycken spekulation om dess lokalisering innan Karl Sidenbladh år 1865 genom en inträngande landskapsanalys identifierade de ifrågavarande kullarnas betydelse (avskr i Länsmuseum Murbergets arkiv, jfr E Ehnmark, Ångermanländsk hembygdsforskning på 1700-talet, Norlandica 1959). Den auktoritativa tolkningen av borgens historiska roll skylles N Ahnlund, Norrlänningarnas resning sommaren 1434 (Ark f norrl hembygdsf 1919), vars ståndpunkter fördes vidare i lokalhistorisk forskning av E Modin, Styresholms fäste (Höla elevförbunds årsskrift 1933); dens. Fogdeborgen Styresholm och dess ödeläggande år 1434. (Tal vid minnesstenens avtäckning 2/7 1934). Det är på Ahnlunds och Modins livliga vision av förloppet som Gunnar Rydströms skådespel Stormningen av Styresholm (1991) i huvudsak bygger. Man bör dock ha i åminne, att en av projektets grundläggande uppgifter är att undersöka huruvida borgen existerade ännu 1434. Jfr B Fritz' (Hus, land och län 2, 1973 s 55ff) förmodan att den tagits ur bruk långt tidigare.

² A Wallander, Ortnamn och fornlämningar under järnåldern i Medelpad och Ångermanland, Ångermanland-Medelpad 1986; dens. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. Bebyggelsehistorisk tidskrift, 14.1987.

³ G Magnusson, Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län, 1986; P Ramqvist, Högom, 1990.

⁴ Blomkvist 1986; med hänvisningar till G Bucht 1920 och T Bucht 1955. O Olsen, Hørg, hov og kirke. (Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1965 - tr 1966), jfr T Andersson, Germanisch Hof - Hügel, Hof, Heiligtum. (Sprache und Recht. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters. F Schr f Ruth Schmidt-Wiegand z 60. Gbtg.) samt E Baudou, Hög - gård - helgedom i Mellannorrländ under den äldre järnåldern.

⁵ Till detta kan man så lägga ytterligare mer eller mindre spekulativa reflexioner, så som att sockennamnet inte tycks ha övertagits från någon by med namnet Torsåker, fastän namnet likafullt tycks syfta på en alldeles bestämd rumsligt begränsad areal, vilket Jan Stattin ofta har påpekat i våra diskussioner. Vår gissning är, att den ursprungliga sannolikt särskilt helgade "Torsåker" har legat till det ursprungliga "hovet". Ett påpekande av Clas Tollin vid en gästföreläsning på Høla öppnade möjligheten för ett kompletterande antagande; att fastigheten Bergsåker som redovisas i landskapshandlingar och jordeböcker utan att vara bebyggd och som var uppdelad på angränsande byar skulle kunna vara namngiven i relation till hovets Torsåker. Förhållandet att den räknade 24 seland - precis ett helt mantal - kunde tyda på att även den utgjorde ämbetsgods av något slag, eller med andra ord också hade sitt ursprung i den till hovet knutna godsmassan.

⁶ M Hildebrandt, En kyrka byggd på hednisk grund? (Populär arkeologi 4.1985).

⁷ Å Hyenstrand 1989 s 31ff, m hänv till A Schüek 1926 och A Andrén 1985.

⁸ De är i huvudsak behandlade i korta arkeologiska uppsatser av A Huggert, C Westerdahl, L Grundberg m fl. Ett syntesförsök är K Lundholm, Staten blir till - ett nordskandinaviskt exempel (Bebyggelsehistorisk tidskrift 14.1987).

⁹ C G Colleen, Beskrifning öfver Styrnäs socken i Ångermanland. (Norrländ 12. Småskrifter utg av Norrl stud folkbildningsförening. tr 1909.) s 6f; B Berthelson, Bland ångermanländska medeltidskyrkor. (Ångermanland 1939); dens. Bebyggelse och försvar i det medeltida Norrländ. (Norrländs försvar 1940); dens. Medeltidskyrkan i Skön. (Norrländs försvar 1941).

¹⁰ Blomkvist 1986 s 83.

¹¹ K Andersson & T Bartholin, Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk belysning, HIKUIN 17 1990.

¹² MÄU 2, DS 445.

¹³ Blomkvist 1986 s 72ff.

¹⁴ Blomkvist 1986 s 79ff.

¹⁵ Någon ortnamnsexpertis har inte funnits inom projektet. Därför har det varit med något av det otillåtnas förtjusning, som vi inom projektet tillåtit oss att likafullt spekulera över Kuta-namnets identifiering. Formuleringen i Hälsingelagen var sådan att namnet tycktes förutsättas känt utan preciseringar. Enligt T Bucht 1955 borde det syfta på en bergformation formad så att den påminde om ett sälhuvud. Sådana finns väl flera i Ångermanland, men det har ingalunda undgått oss, att det monumentala Vårdkasberget som skjuter upp mitt i Torsåkersbygden hör till denna kategori. Sedan vi dessutom hos 1700-talsresenären Hülphers (1780 s 142) funnit att det då tycks ha kallats Skjällberget (jfr dialektalt 'skäl' = 'säl') har vi haft svårt att hålla oss vid våra läster.

BORG OCH KUNGSGÅRD

STYRESHOLM OCH PUKEBORG

Två befästa öar i Ångermanälven

av Anders Wallander

INLEDNING

1986, när Styresholmsprojektet startade, kretsade frågeställningarna naturligt nog kring utgångspunkten för projektet - Styresholm. Frågorna var många och detaljerade kring när, varför och av vilka borgen anlagts, hur den varit disponerad etc (Wallander 1986). De flesta av frågorna är ännu inte besvarade. Andra objekt har under projektets gång studerats i syfte att belysa den socio-ekonomiska bakgrunden till Styresholms etablering, exempelvis storkhögar, ett gravfält som det i Hola by, Torsåkers medeltida kyrka på Hovsjorden, det medeltida fästet i Bjärträ socken samt sist men inte minst den mycket intressanta tidigmedeltida begravningsplatsen i Björned med tradition ner i vikingatiden (Blomkvist 1986; Eriksson & Bergegård 1992; Grundbergs artiklar i denna publikation; Wallander 1987).

Andra och mer övergripande frågeställningar har under årens lopp ställts inom projektet och en inriktning på studiet kring olika yttringar av makt och maktcentrum har skett (Wallander 1989, 1991a, 1991b). Intresset för Styresholms- och Pukeborgsanläggningarna finns dock helt naturligt kvar och arkeologiska undersökningar har ägt rum på Pukeborg 1987 och 1988, och på Styresholm varje år sedan 1988.

PUKEBORG - SAMTIDA MED STYRESHOLM?

När vi började undersökningarna 1987 var intresset fokuserat på Pukeborg - en till synes likartad anläggning som Styresholm. Pukeborg utgöres av två, ursprungligen eventuellt tre, vallgravsomgärdade platåer som under medeltiden låg på en mindre ö mellan Styresholmsön och fastlandet (fig. 1). Idag är den tredje, norra platån utjämnad och bebyggd, varför eventuella spår av medeltida verksamhet sannolikt är omöjliga att finna där.

Den mellersta platån är den bäst bevarade och har i södra kanten en kulle, begränsad av ett större och ett mindre dike. Ytan är liten och några gropar efter hus kan ej iakttagas. Däremot har vid undersökningarna framkommit obrända, men förmultnade stockar vid kullens fot, möjligen ingående i en stockram för en stödkonstruktion av något slag.

Förutom föremål vittnande om djurhållning (hästkosöm, hovdel och extremt höga halter av korn- och rågpollen samt foderväxter, något som enligt Wallin tyder på förråds- eller foderupplag, fig. 2), påträffades en stor mängd djurben och härdspår, indikerande mathållning av bland annat svin och nöt. Ett förhållandevis stort antal armborstspetsar påträffades också i det ca en meter breda sökschaktet som drogs genom platån. På kullen dokumenterades flera bevis på bronsgjutning (bronsgöt), vilka antyder att Pukeborgsanläggningen inte varit av den enkla och tillfälliga natur som vi till en början antagit (fig. 3 och 4).

Dessutom kunde två aktivitetsnivåer dokumenteras, varav den ena utgjordes av den ursprungliga markytan, gräset, på vilken alla måltidsresterna och en brakteat med krönt S hittades. Denna penning är sannolikt präglad i

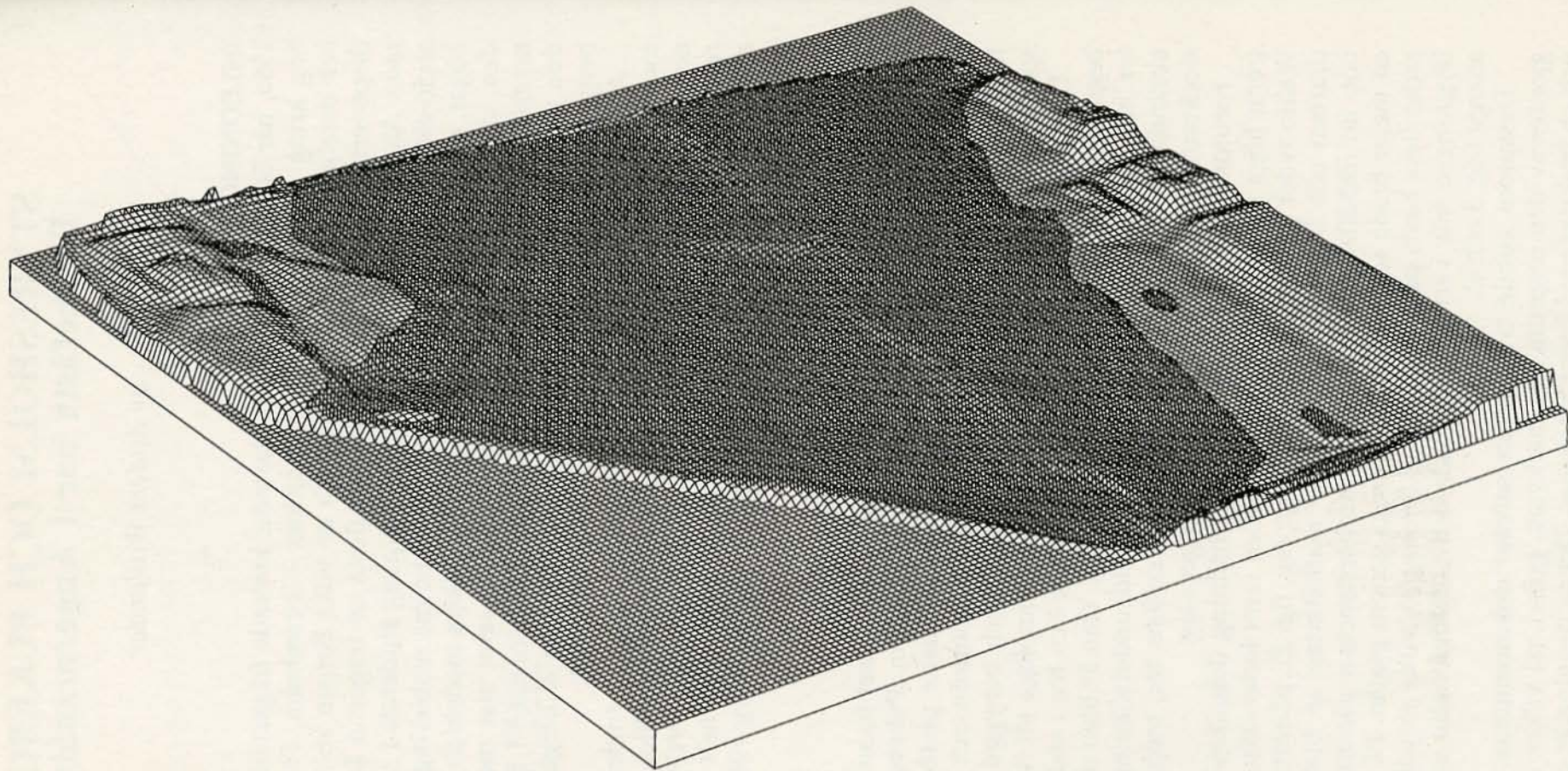

Fig. 1. Terrängmodell över Pukeborgs- och Styresholmsöarna i Ångermanälven. 1400-talets havsnivå (5 m) inlagd. Framställd i samarbete med Lantmäteriet.

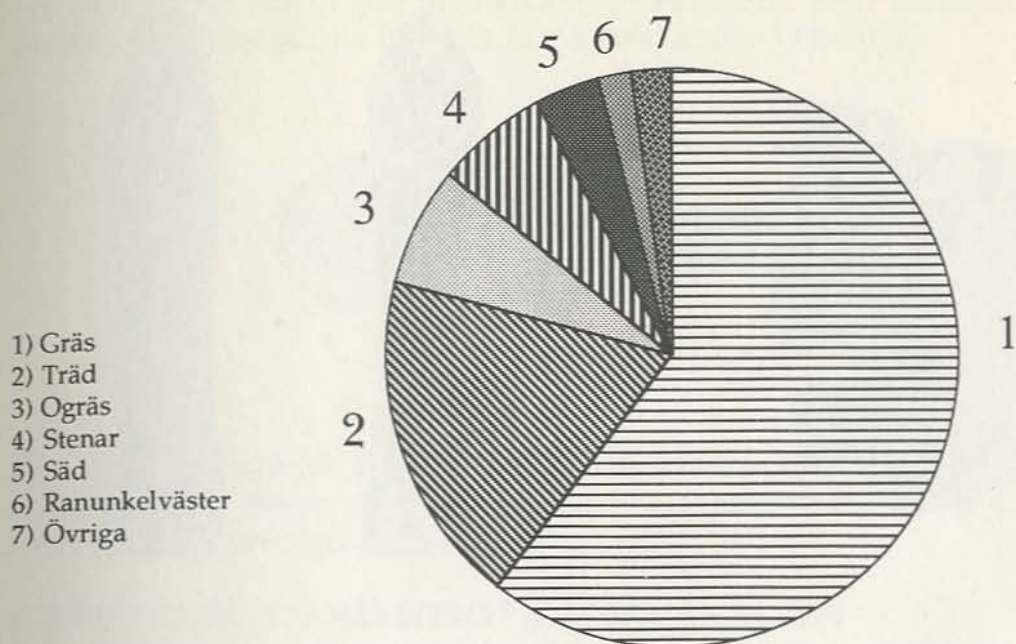

Fig. 2. Cirkeldiagram över den procentuella pollenfördelningen från prov i den ursprungliga markytan på Pukeborg. Analys: J-E. Wallin, Umeå univ.

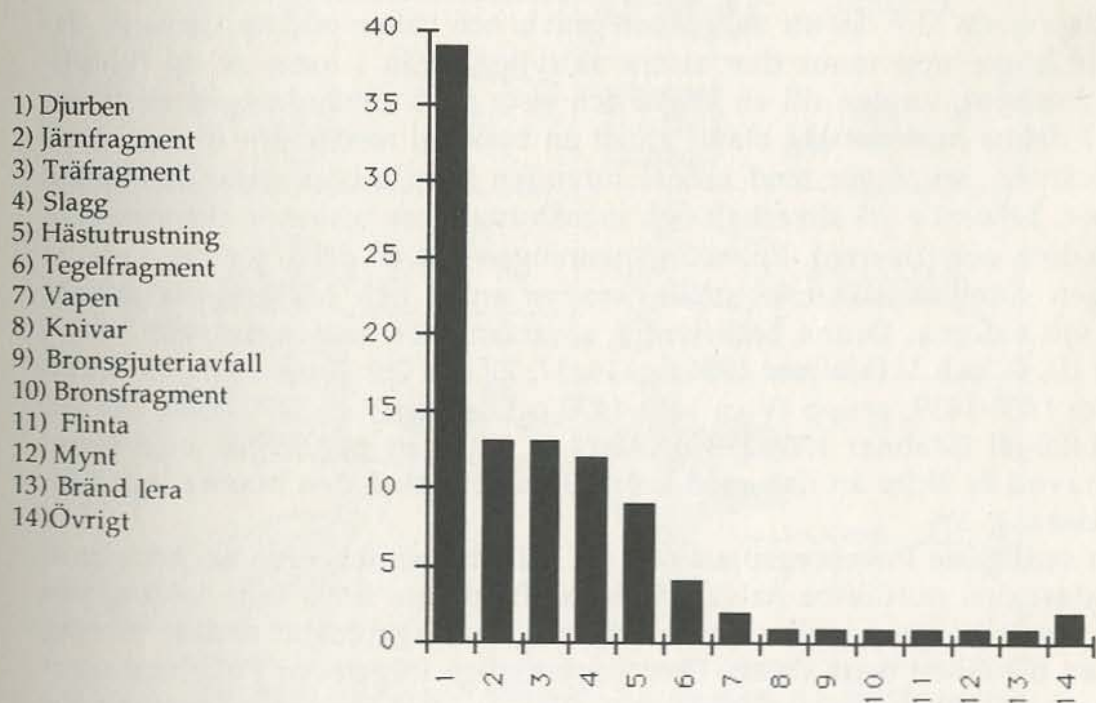

Fig. 3. Stapeldiagram över den procentuella fyndfördelningen från sökschakten på Pukeborg.

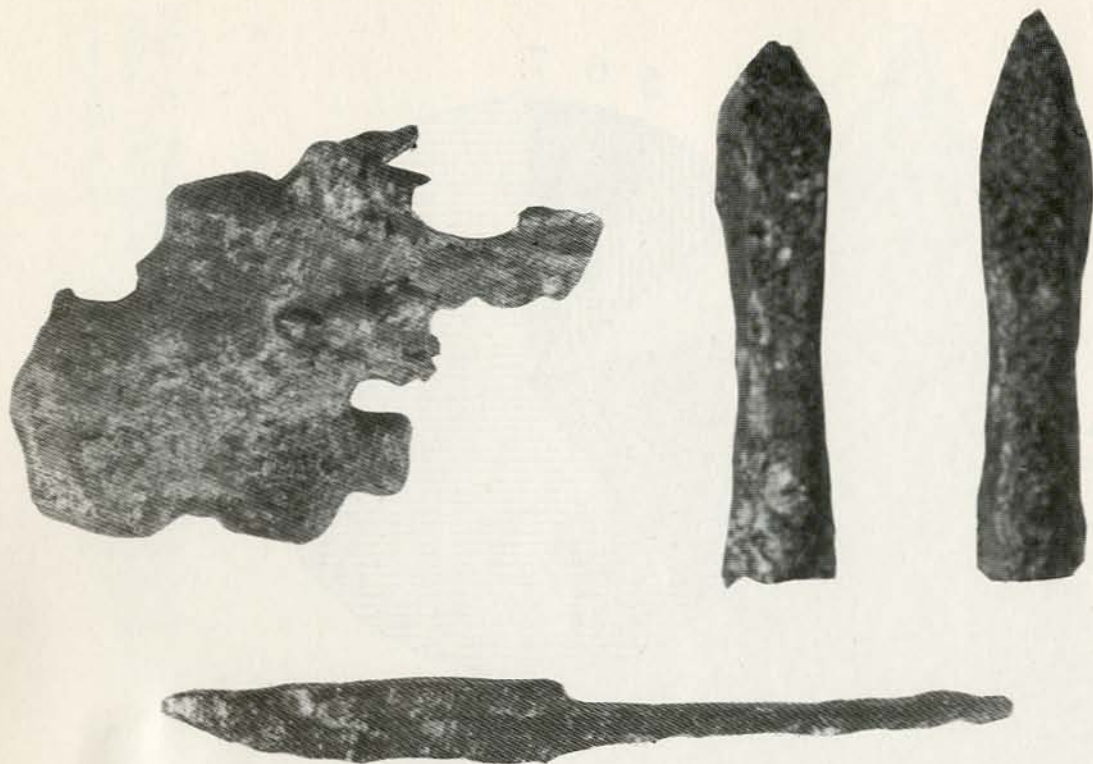

Fig. 4. Bronsgöt, armborstspetsar och en kniv. Några fynd från sökschaktet på Pukeborg. Foto: Länsmuseet-Murberget.

Söderköping på 1350-talet eller senare under Albrekt av Mecklenburgs regeringstid 1364-89. Penningen är tämligen osliten och välbevarad (Malmer 1984:172). Den gamla markytan fortsatte in under den norra vallen och har sålunda avsatts före det att vallgraven grävts och vallen bildats. Cirka en decimeter högre upp fanns den andra aktivitetsnivån i form av en fyndförande horisont, knuten till en yngre och sista fas i användningen av Pukeborg. I denna horisont låg bland annat en brakteat med krönt huvud. Malmer delar in penningar med krönt huvuden i sex kronologiskt åtskiljbara grupper, beroende på silverhalt och manshuvudenas utseende (kronans detaljrikedom och frisyren). Pukeborgspenningen har en dålig präglings och är tämligen slitet. Ansiktet är smalt, kronan enkel och hårlockarna antyds svagt vid sidorna. Denna beskrivning sammanfaller med penningar både i grupp III, IV och V (Malmer 1984:fig. 14, 17, 27 och 28). Dateringen av grupp III är ca 1400-1439, grupp IV ca 1441-1470 och grupp V ca 1470-1500, det vill säga 1400-tal (Malmer 1984:173ff). Klart är alltså att penningen med krönt manshuvud är äldre än den med krönt S, vilket också den interna lagerföljden visar (fig. 5).

Den sydligaste Pukeborgsplatån är till hälften genomskuren av järnväg så att endast den nordöstra halvan återstår. På denna finns inga iakttagbara spår av vare sig gropar eller kullar efter några anläggningar, endast en svag antydning till dike i östra delen. Den ursprungliga frågan om Pukeborg uppförts som en belägringsanordning mot eller en yttre försvarsanläggning för Styresholm kan besvaras jakande på det senare alternativet. Penningfynden på Pukeborg och det bevarade skriftliga källmaterialet från 1300-talets slut

och 1400-talets början där Styresholm är omnämnt, talar dessutom för ett samtidigt utnyttjande av de båda öarna (Wallander 1986:205ff).

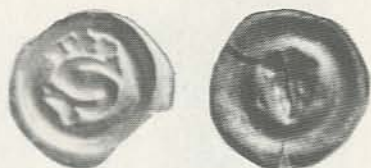
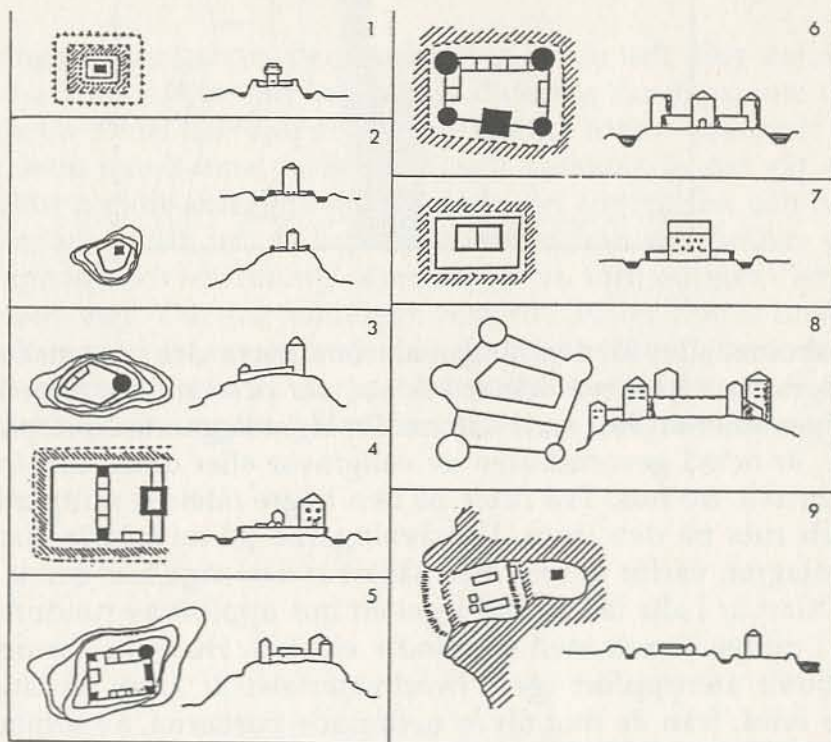

Fig. 5. Två penningar från Pukeborg. Till vänster en brakteat med krönt S (1350-tal), till höger en brakteat med krönt manshuvud (1400-tal). Foto: Länsmuseum-Murberget.

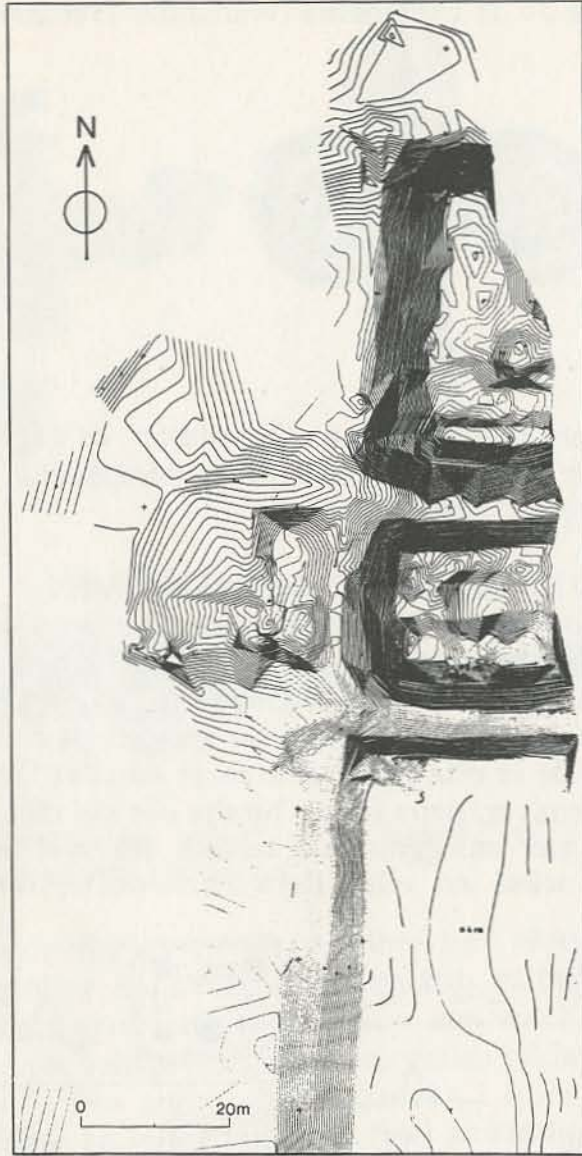
STYRESHOLM - EN NÄSBORG I ÅNGERMANÄLVEN

När projektet startade var vi inte riktigt klara över Styresholmsanläggningens karaktär, men efter komparativa studier stod det ganska snart klart att vi här stod inför en så kallad näsborg, vanlig i Västergötland och Bergslagen (fig. 6). Näsborgarna är som namnet antyder anlagda på en udde eller ett näs av en ö eller halvö. De är ofta genomskurna av en eller flera vallgravar, aningen våt- eller torrgravar, detta för att hindra det allt mer utvecklade rytteriet att ta sig fram mot anläggningens befästa del, castrum-delen. Till anläggningen hörde också en eller flera curia-delar, förrådsdelar (Ekre 1985:201).

Medeltida borgtyper enl. A. Tuulse. 1-5 Romanska borgtyper: 1) motte-anläggning med träkastal som kärna; 2) stenkastaler; 3) ringmursfäste; 4-5) kastellborgar. 6-7 Gotiska borgtyper: 6) kastelltyp med flankeringstorn; 7) enkellhusborg (med tvåtums-hus); 8) Kanontornborg; 9) Näsborg med castrum-curia-anläggning (jfr Stiesdal).

Fig. 6. Medeltida borgtyper (efter Ekre 1985).

I Styresholmsfallet är den långsmala öns norra del genomskuren av två djupa vallgravar, så att två ödelar bildats, var och en idag försedda med en grop, troligen efter ett hus med källare. En lägre liggande ödel, på insidan av den högre, är också genomskuren av vallgravar eller diken och försedd med gropar efter två/tre hus. Två rutor på den högre ödelens mittplatå har tagits upp och en ruta på den lägre. Utgrävningarna på mittplatån har ännu inte nått bottenlagret, varför vi inte med säkerhet kan säga hur denna platå varit bebyggd. Klart är i alla fall att där legat ett hus uppfört av rundtimmer av tall och gran, i mitten försett med en mindre eldstad. Huset har brunnit ned och har inte blivit återuppfört igen. Fyndmaterialet är ännu så länge magert, men äldre fynd, från de mot älven nedrasade partierna, av armborstspetsar, sporre, bultlåsnycklar antyder en datering till 1350-1450-tal (fig. 7).

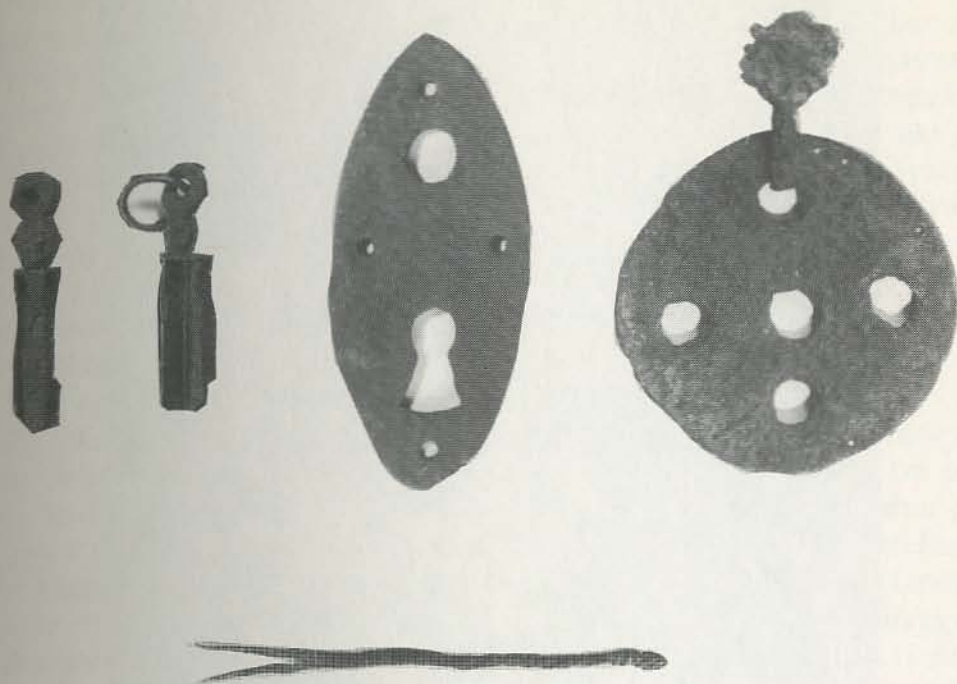

Fig. 7. Bultlåsnycklar, nyckelskylt, hänge och en bronsgaffel; några fynd från Styresholm. Foto: Läns museet-Murberget.

Förhoppningarna att genom dendrodatering av de helt eller delvis förkolnade stockarna kunna få en mer preciserad datering har ännu inte uppfyllts, men möjligheter finns att djupare ned påträffa bättre bevarade stockar. Även om vi ännu inte kunnat fastställa husets karaktär, är det vår arbetshypotes att platån utgjort anläggningens befästa del för fogden och hans väpnare. Helt klarlagt är att det, på behörigt avstånd från den befästa delen, på den lägre liggande ödelen funnits åtminstone en, förmodligen flera brandfarliga verksamheter. Där har nämligen resterna av ett timrat hushörn påträffats. Stockarna är av rundtimmer och kraftigt eldskadade, och i husets mitt hittades en stor eldstad av starkt eldpåverkade granitstenar. Södra delen av huset har skadats av senare tiders markarbeten i vallgravsdiket (fig. 8).

Fig. 8. Hörn av timrat hus med en stor eldstad i mitten, på en lägre liggande ödel på insidan av Styresholm. Foto: Läns museet-Murberget.

Få föremål har påträffats i huset och det enda klart daterande föremålet utgöres av en liten skärva av drejat, grått stengods av typ C med brun glaserad yta (fig. 9) - ett Rhenländskt krus av en typ som dominerar under 13- och 1400-talet (Wahlöö 1976).

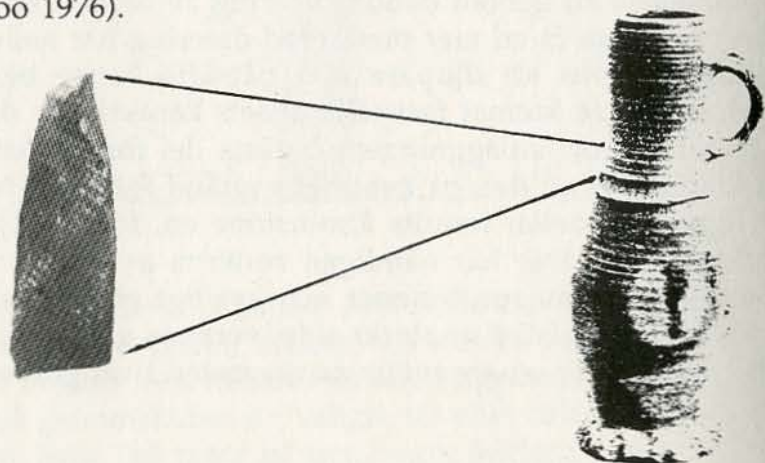

Fig. 9. Skärva av grått stengods (typ C) med brun glaserad yta (1300-1400-tal), från det timrade huset på Styresholm. Foto: Läns museet-Murberget.

Den preliminära tolkningen av detta hus är att det varit ett kokhus, eldhus eller en bastu, att det brunnit ned och aldrig blivit återuppfört igen. Husets höjd över den för den aktuella tiden beräknade havsytan, det vill säga 5-6 m högre än idag, antyder en relativt sen användningstid. I övrigt har smärre provrutor i vallgraven mellan mittplatån och den innanför liggande ödelen liksom mellan mittplatån och den södra ödelen givit spår av förkolnat trä, möjligen från nedrasade vindbryggedetaljer.

GRÅDÖ, BORGANÄS OCH STYNABORG - NÅGRA PARALLELLER

Liknande anläggningar finns ej bevarade och har sannolikt ej heller funnits i det medeltida Sverige norr om Styresholm. De båda fogdeborgarna Faxeholm och Korsholm, liksom den i det dåtida Norge belägna Tibrandsholm, är av en annan typ, visserligen belägna på öar eller halvöar, men har sannolikt inte varit lika tydligt uppdelade i castrum-curiadelar som Styresholm. Detta har bland annat de topografiska omständigheterna förhindrat eller onödiggjort som tex på Faxeholm och Tibrandsholm. Dessa befästningsanläggningar är belägna på höga, starkt avgränsade kullar (Mogren 1991 resp. Nodermann 1959 och 1961). Mera snarlika Styresholm är å andra sidan anläggningarna på Grådö och Borganäs i Dalälven i Dalarna liksom på Stynaborg i Bälinge socken i Västergötland.

Grådö "skans" var uppfört på en udde i Dalälven, vid en skärningspunkt mellan en sjö- och landtransportväg. Anläggningen utgjordes av tre platåer, 25x25, 20x25 resp. 15x20 m, åtskilda av vallgravar men förbundna genom gångbroar (fig. 10). Två av platåerna har varit omgivna av ett palissadliknande hägn. Två utbyggnadsetapper har kunnat dokumenteras. Under den äldsta fasen under 1350-talet utgjordes Grådö av en befäst, kringbyggd gård med magasin, verkstad och stall. Efter det att gården brunnit ned (i slutet på 1300-talet), omstruktureras befästningen till en regelrätt castrum-curiaanläggning, vilket tyder på att fogden fått ökade resurser. På den ena platån låg mangårdsbyggnaden, av parstugetyp, medan de två andra platåerna hyste förråds- och fähusen. Samtliga hus var knuttimrade och hade (avsiktligt?) övergivits och bränts ned i början av 1400-talet (Folin 1984).

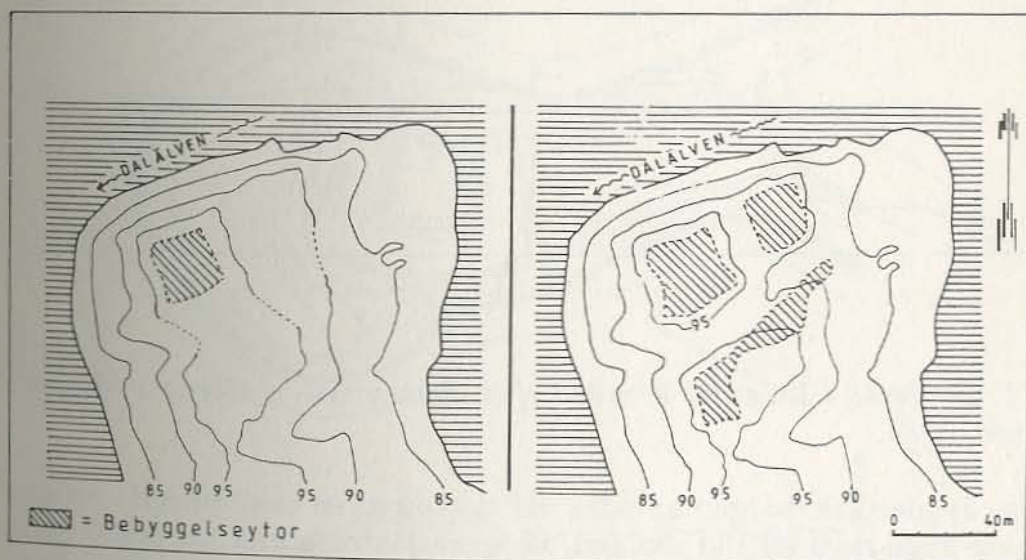

Fig. 10. Grådö skans i Dalarna (efter Mogren & Svensson 1988).

Borganäs vid Domnarvsforsen utgjordes också av en näsborg i Dalälven och anses vara en direkt efterföljare till Grådö. Näset var uppdelat i tre platåer på rad, åtskilda med två vallgravar - också denna med en typisk castrum-curiauppdelning (fig. 11). Placeringen vid forsen var en ur kommunikationssynpunkt strategiskt viktig plats, där omlastning av varor blev nöd

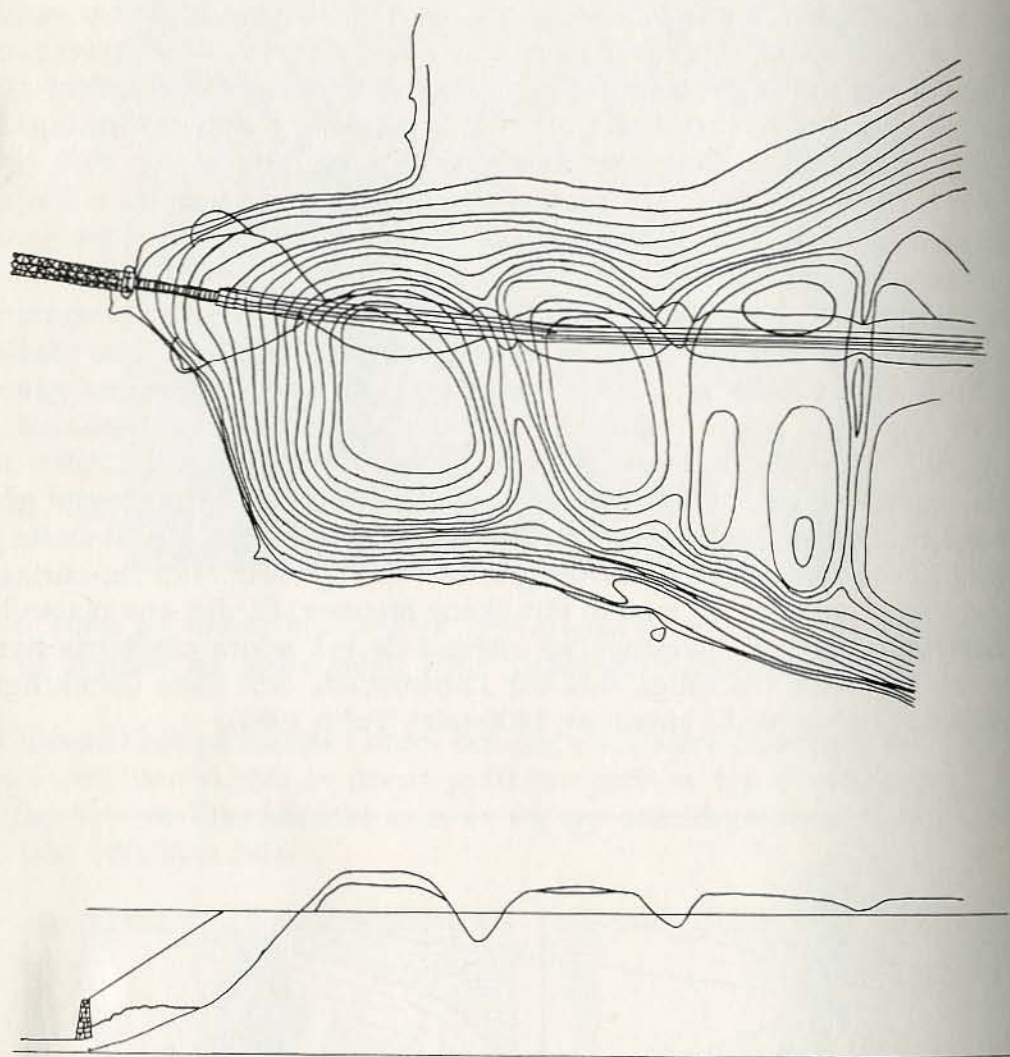

Fig. 11. Borganäs i Dalarna. Renritad efter Rosenqvists nivåkarta i Mogren & Svensson 1988.

vändig. Bygden där borgen anlades var dessutom en centralbygd - en gammal tuna-bygd med ett rikt omland. Borganäslämningarna har också undersökts, varvid tre bebyggelsefaser kunnat fastställas. Under den äldsta fasen, från 1390-talet, utgjordes bebyggelsen av två hus och en ugn. Det ena huset var av timmer och hade källare. Huset hade brunnit. Under nästa fas skedde stora förändringar på Borganäs. Ett nytt hus uppfördes på den södra delen av mellersta platån. En ugn- och torkanläggning för tegel byggdes på gården där det uppförts ytterligare ett hus, troligen ett magasin i skiftesverksteknik. Alla husen har blivit förstörda av eld. Under den sista fasen uppfördes på platåns södra del, en timmerbyggnad på en kraftig stengrund. Huset hade varit försedd med en spis i östra delen. Huset utgjorde borgens mangårds-

byggnad och hade haft ett golv? av tegel. Borganäs ödelades 1434 vid Engelbrektsupproret men ett återuppbyggnadsförsök gjordes efter branden 1434 (Mogren & Svensson 1988).

Den tredje goda parallellen till Styresholms- och Pukeborgsanläggningarna är *Stynaborg*, som är belägen på ett näs i Säveån i Bälinge socken, Västergötland. Stynaborg benämndes tidigare Kungsholmen och har av Ekre klassats som en riksborg (fig. 12). Stynaborgs län och slott är omnämnt i två skriftliga källor från början av 1400-talet. På 1930-talet gjordes en mindre provundersökning i borgen varvid brända stockrester, tegel, armborstspetsar, spikar etc påträffades. Även tidigare ska fynd av sporrar, betsel, stigbyglar, hästskor och vapen ha gjorts. Borgen har legat strategiskt längs en av de viktigare vatten- och landvägarna från västkusten in i Västergötlands kärnbygd (Wildte 1937:43-47). Stynaborg framstår som den klassiska näsborgen med en castrum-curiauppdelning i två plåtår, begränsade av tre torrgravar. På den yttre plåtån som mäter ca 60x50 m, finns spåren efter en större, troligen kvadratisk byggnad. Innanför denna castrum-del ligger en ca 60x25 m stor curia-platå utan spår efter byggnader (Ekre 1985:217f).

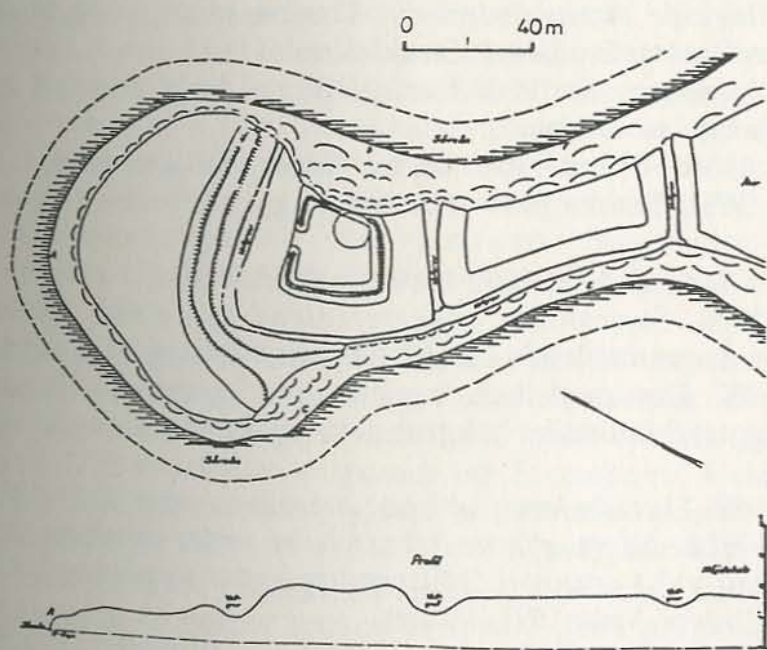

Fig. 12. Stynaborg i Västergötland (efter Ekre 1985).

AVSLUTNING

Av denna redogörelse framgår tydligt att Styresholms- och Pukeborgsanläggningarna är uppförda efter en för tiden vanlig mall för så kallade näsborgar i hela det medeltida Sverige och förmodligen även i hela Östersjöområdet; på en udde eller ett näs som genom torr- eller våtgravar delats upp i separata delar, dels för manskapet, fogden och hans män (castrum-delen), dels för förråd, verkstäder och fähus (curia-delen). Allt detta talar för att Styresholm och Pukeborg är uppförda samtidigt och av samma personer, men en av de många frågor som återstår att besvara är: Fanns det någon tidigare bebyggelse på dessa platser?

REFERENSER

- Blomkvist, N. 1986. Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland-Medelpad* 1986:49-103. Årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbund.
- Ekre, R. 1985. Medeltida borgar i Västergötland. *Västergötlands äldre historia*.
- Eriksson, L. & Bergegård, S-M. 1992. *Björned. En studie av en tidigkristen gravplats i Torsåkers sn, Ångermanland*. Stencil. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ.
- Folin, C. 1984. *Grådö skans, en fyndstudie*. Stencil. Uppsats i arkeologi, Stockholms univ.
- Malmer, B. 1984. Om penningar med krönt huvud. *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson*. The museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 4. Stockholm.
- Mogren, M. & Svensson, K. 1988. *Bondeplågårens borg. Om och kring undersökningarna av Borganäs*.
- Nodermann, M. 1959. Förundersökning av Tibrandshögen. *Jämten*. 1959.
- Nodermann, M. 1961. Sommarens undersökning av Tibrandshögen. *Jämten* 1961.
- Wahlöö, C. 1976. *Keramik 1000-1600 i svenska fynd*. Lund.
- Wallander, A. 1986. Styresholm. *Ångermanland-Medelpad* 1986:205-220. Årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbund.
- Wallander, A. 1987. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 14:152-165.
- Wallander, A. 1989. Styresholmsprojektet. *Arkeologi i norr* 2:121-135.
- Wallander, A. 1991a. *Några glimtar från Ådalen under järnålder och medeltid*. Föredrag vid symposiet "Mittnorden under järnåldern och den tidiga medeltiden" Vasa 1991. Manus.
- Wallander, A. 1991b. Styresholm och Styresholmsprojektet. *Faxeholm och nordsvensk medeltid* Ett idéseminarium i Söderhamn 11-12 april 1991:17-20 Gävle.
- Wildte, F. 1937. En medeltida borganläggning i Bälinge. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* IV:10.

BORGLÄGEN, STRANDLINJER OCH LIVSVILLKOR

av Jan Stattin

I Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbunds årsbok 1986 presenterar Anders Wallander fogdeborgen Styresholm, dess roll i medeltidshistorien och de lämningar och fynd, som dithills kommit i dagen. Han formulerar sedan ett forskningsprogram. Där säger han, att det genom tvärvetenskapliga insatser borde vara möjligt att få svar på ett antal frågor; Hur såg landskapet ut? När torrlades den västra älvfåran? När togs anläggningarna Styresholm och Pukeborg i anspråk? I vilken relation stod de till varandra? Där finns ständigt nya frågor att ställa. Min avsikt är att genom en beskrivning av områdets morfologi och ett detaljstudium av näsborgarna söka ge svar på en del av frågorna och även ställa några hypoteser.

FORSKNINGSHISTORIK

Men först en återblick på historieskrivningen. När får vi några konkreta besked om läge och utseende? När görs uppmätning och beskrivning? Vad finns dessförinnan sagt om Styresholm? Mellan 1400-talets händelser och den första kommentaren kring fogdefästets existens ligger 200 tysta år. Dock lever spillran av en folklig visa, som anger en trolig slutpunkt.¹ Johannes Messenius, som var verksam under 1600-talets början kopplar samman Styrnäs kyrka med Styresholm. Därmed kom han att flera århundraden ge kyrkan en kameleontisk image. Den skulle ha varit munkkloster, kyrka och fogdefäste, och i den sistnämnda funktionen ha förstörts men likväl varit återuppstånden som kyrkbyggnad fram till rivningen 1850. Dess höga ålder (1150-talet har ju nämnts som tillkomstskede) gör att namngivningen - Styresholm - blir svårförståelig. Ett -holmnamn 120 år före det första svenska, där byggnaden ej varit belägen på en ö!²

Traditionen ger dock klara besked om militär verksamhet på kullarna vid nuvarande älvstranden i Torsåker. Redan Messenius nämner "en annan befästning Thores Åker borgen", och även Jonas Norlins avhandling om Ångermanland 1728 innehåller en passus om Styresholm. Hans sagesman berättar "...det våre svenske uti forna fejdetider därstädes posterade emot de danske, som legat på högra sidan av ån, halvfjärdingsväg därifrån på Thores åkers ägor och haft sine retrenchementen på en höjd, som ännu kallas Borgen...".³ Historikern Rhyzelius upprepar femton år senare detta påstående men intar en mer kritisk hållning till uppgifterna.⁴ Han tycks vara på det klara med att Styrnäs

¹Hülphers 1780, s. 144

²Mattisson 1986

³Ehnmark 1939, s. 57

⁴Rhyzelius 1744, s. 183

kyrka ej förstörts i samband med Engelbrektsfejden och samtidigt oskadd ha fortsatt att vara ett tempel. Han söker lösningen på följande sätt: "Kan väl så hänga tillhoppa, att Styrnäs kyrka varit i hednatid och uti Helsingeriket, när det sträckte sig över Norrlanden, en fästning eller slott, men i senare tid och efter kristendomens införsel har av slottet blivit en kyrka, och ett annat slott i dess grannskap blivit anlagt på holman till landets försvar." Rhyzelius hypotes bryter alltså mot Messenius något förvirrade sammankoppling av olika funktioner, kloster-kyrka-fogdefäste och kyrka igen. Men samtidigt vill han lägga tillkomsten av den byggnad, som blev Styrnäs kyrka till förkristen tid. 1700-talets syn är starkt influerad av rudbeckianismen. Därför är tidens misstag förståeliga.

När den tyske resenären E. M. Arndt år 1804 besökte Ångermanland gästade han kyrkoherden i Torsåker.¹ Denne tog sin gäst ner till kullarna vid älven. "Under detta samtal satt jag tillika med prosten på en vacker skansvall, belägen vid älven på prostens skog och i den mest romantiska trakt. Denna höjd med dubbla vallar kallas av prosten Styresholm, den har i äldre tider varit en vistelseort för vikingar och sedermera ett fäste för riddare och krigare, till den början av 15:de århundradet blivit förstörd. Strömmen har nu bortfört mycket av de gamla vallarna, men prosten har dock funnit mycket som synes bevisa att människor här fordom mycket roat sig med gästabud och lekar. Dälden nedanför är mycket låg och ännu ofta besvärad av vattenflöde, för 60 eller 70 år sedan var denna höjd ännu en ordentlig ö".

1700-talets romantiska synsätt avlöses under 1800-talet av en mer kritisk inställning till traderade berättelser. Den förste som gör en uppmätning av vallarna vid älven är Karl Sidenblad. Det sker vid hans inventeringsresa 1865. Resultatet gör honom övertygad om att Styresholm låg på dessa kullar. Den förste, som lät göra grävningar, var Erik Modin, som 1907 tillsammans med officerare från garnisonen i Sollefteå gjorde en provundersökning. Några resultat är inte kända.

Nils Ahnlunds uppsats från 1919 ger en bred skildring av Engelbrektsresningen.² Han knyter an till Sidenbladhs undersökningar 55 år tidigare och anser att denne till full evidens klarlagt Styresholms läge. Och Ahnlund har förvisso blivit hörsammad beträffande sista meningen: "Till äventyrs vore en rationellare undersökning av Borgen än den som Sidenblad verkställde för många decennier sedan icke alldeles omotiverad."

TVÄRVETENSKAP

Dagens arkeologer och historiker har ett tvärvetenskapligt synsätt, där en mängd fakta från olika discipliner prövas i försöken att få bredast möjliga belysning av Styresholm i tid och rum. Här skall göras ett försök att följa landformernas utveckling med hjälp av landhöjningens storlek och därmed fastställa olika strandlinjelägen. Redan här uppstår ett problem. Landhöjningshastigheten är inte klart preciserad och kan för övrigt inte heller formuleras exakt. Erosionens dynamik bestäms av många samverkande faktorer. Djupfårens ser-

¹E. M. Arndts resa genom Sverige 1804

²Ahnlund 1919, s. 42

pentiniserande förlopp både bryter ner och avlagrar. Resultatet fryses i det ögonblick det strömmande vattnet inte längre har någon eroderande kraft. Där spelar materialstorlek och strömhastighet in och givetvis snabbheten i upplyftningen. Den starkt varierande årsrytmen i vattenföringen komplicerar analysen ytterligare. Vilken amplitud hade årsvariationen? Vid mynningsviken spelar variationer i havsytans höjd stor roll. Vilken inverkan på vallgravarnas funktion kan detta ha haft? Var de redan vid anläggandet torrgravar? Var de tidvis torrgravar för att vid högvatten fyllas till en viss nivå? Den nuvarande huvudfåran torde ha eroderat bort en viktig del av den övärld, vars existens kunde ha givit svar på frågor om kontakter över mot Styrnässidan.

Men låt oss först se hur landskapets stora linjer påverkat landformerna. Utmärkande för Mellannorrlands berggrundsmorfologi är det rutplatålandskap, i vilket de postglaciala floderna skurit ner sina lopp. Ångermanälvens dalgång uppvisar ett flertal sedimentbassänger, inom vilka avlagringar givit upphov till goda jordbruksbygder. Under uppbyggnadsskedet serpentiniserade floden för att slutligen stanna i en fåra och därmed lämna vittnesbörd om tidigare lopp. Den nedersta av dessa bassänger sträcker sig från Holm till Nyland och innefattar i sig Torsåkersbygden med Styresholm.¹ Alltsedan inlandsisen smälte bort har landhöjningen ständigt tvingat älvmyningen att vandra nedströms. Successivt gräver den sig ner i sina egna avlagringar och förflyttar materialet. Deltat lyfts upp och en arkipelag utvecklas. Den blir av kort varaktighet; snart är den torrlagd. Tidigare strömfåror framstår som dälдер i terrängen och öarna blir kullar med mer eller mindre skarpa rasbranter. De preglaciala älvdalarna fick U-form av inlandsisen. Övergången mellan älv och havsvik blir därför synnerligen markant - under vattnet. Där utbildas den s.k. distalbranten. Älvens djup håller bara ett par eller några meter. U-dalen kan vara både 80 och 90 meter.

Företeelsen är inte blott geologiskt intressant. Den får betydelse i flera avseenden. Sjöfart med mer djupgående farkoster tvingas till omlastning vid distalbranten. Handsekonomiskt och bebyggelsegeografiskt blir den starkt bestämmande för utvecklingen.² I landhöjningsdynamiken döljer sig både utvecklingsmöjligheter och återgång. Den livaktiga hamnen från igår ligger imorgon öde.

Under den tid distalbranten förflyttade sig från Holm ner till Torsåkersområdet - cirka 1000 år - kom älven att göra en kraftig vänstersväng över Boteåbygden för att sedan från nordost gå ner mot Torsåker och därvid beröra dalsänkan mellan Aspby och Klen/Vik i Torsåker. I samband med fortsatt landhöjning fick älven till slut en rent nord-sydlig riktning. Men den tidigare NO-SV-riktningen markeras idag i terrängen av torrlagda strandbrinkar med denna orientering. Det är väsentligt att hålla detta i minnet när man spekulerar omkring Styresholmskullarnas tidigare östliga begränsning. Dagens älvfåra har eroderats ut i en arkipelag, vars omfattning och utseende det är svårt att säga något om. Men med vetskap om de tvister om land, som förekom under 1700-talet i

¹Castelli 1948, s. 709

²Westerdahl 1989, s. 218

Hammarsdeltat, sju kilometer nedströms, är det mycket troligt att motsvarande inträffade under vikingatid och tidig medeltid i detta område. Gränsdragningen mellan territorier på östra och västra sidan älven torde ibland ha varit flytande. Ortnamn bär ofta på en djupare innebörd än som anas vid en snabb notering. Mittemot Styresholm ligger Utnäs. Det är intressant att konstatera, att även Faxeholm vid Söderhamn har ett Utnäs beläget på närmsta avstånd på landsidan.¹

STYRESHOLM

Vid den uppmätning Sidenbladh gjorde av kullarna gav han dem följande mått.

Norra kullen	135 fot lång	40,5 meter
	120 " bred	36 "
	15 " hög över slätten	4,5 "
	31 " " " älven	9,3 "

Vid ena sidan 3-4 fots (ca 1 m) upphöjning över vallen

Södra kullen	160 fot lång	48 meter
	90 " bred	27 "
	12 " hög över slätten	3,6 "

Omedelbart inser man att södra kullens längd är felangiven. Det kan bero på slarvig anteckning från hans sida. 160 bör vara 100. Han har förmodligen vid skrivbordet tytt anteckningen fel. Eftersom längd- och breddmått anges utan att närmare precisera mätpunkterna blir uppgifterna svåra att värdera.

Som kartbilden (fig. 1) visar är kullarna ingalunda symmetriska. Styresholm ligger på en ö-ramp, vars längdutsträckning torde vara ganska intakt sedan den togs i anspråk för sitt ändamål. Dess västra brant lutar 28° mot horisontallinjen medan dess östra rasbrant faller med 48°. Det mest frapperande är den starka erosion älvbrinken varit utsatt för. Den nordliga vallgraven har förkortats från 36 meter till 24. Det är givetvis svårt att återskapa bilden av en bortroderad ödel, men här skall göras ett försök. Som inledningsvis nämndes kom älven under ett tidigare skede att göra en vid båge över Boteålandet för att sedan svänga västerut över Torsåker. Huvudfåran har successivt vridit loppet i riktning N-S. Nötningen är alltid kraftigast i yttersväng, där den medför stark erosion. Det tar gestalt i trappstegsformiga terrasser, som lutar in mot "sättsteget".

Strandlinjens orientering ger upplysning om den aktuella strömriktningen. I fig. 1 har några sådana uppgifter lagts in, vid Pukeborg på 5,5-metersnivån (N 15° O), vid Styresholm, nedre terrassen på samma nivå (N 10° O) och längs Styresholmskullarna på 7-metersnivån (N 8° O). Tydligt är att strömriktningen mer N-S när Styresholmsön lyfts upp över vattenytan än när senare Pukeborgsryggen dyker upp. Sänkan mellan de båda öarna har vid det laget blivit en relativt kraftlös älvärm. Huvudfåran ligger definitivt längre österut. Var ligger

¹Broman 1911

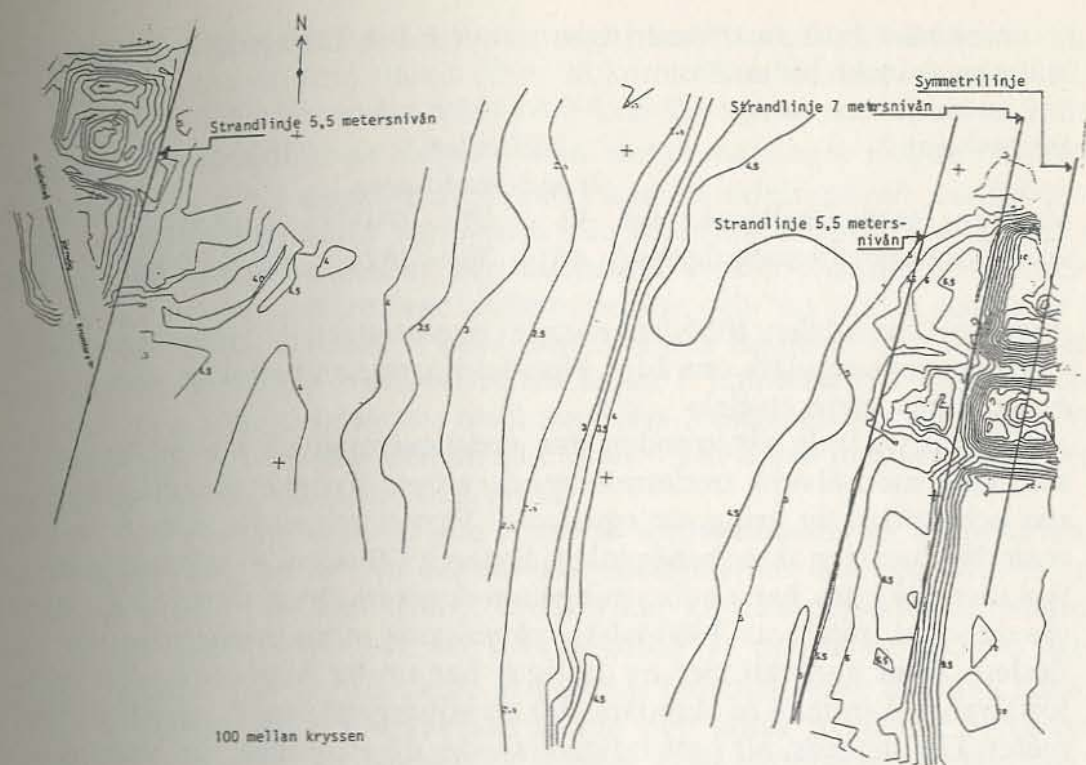

Fig. 1. Strandlinjernas orientering på olika nivåer. 7-metersnivån ligger vid basen av västra rasbranten. Närmaste strand i väster låg då 420 m bort. Som jämförelse kan nämnas att älvens bredd idag är 450 m Alltså var den då närmare dubbelt så bred. 5,5-metersnivån är intressant, eftersom vallgravarna vid Pukeborg då var vattenfyllda och farkoster kunde lägga till i bäckutloppet. Näsborgs-komplexet bör då - när man skriver 1350 - ha varit i full användning,

vid den tiden öns östra strand? Ja, rent logiskt bör den ha riktnigen N 8° O, kan det tyckas. För att fastställa läget bör kullarnas former vara till hjälp. I deras mitt finns en fördjupning, som kan tolkas som rudiment av källare. Om man drar en linje genom bådas mittpunkter blir orienteringen N 8° O. Här tycks logik och empiri stämma överens. Om öarna är symmetriska med avseende på denna linje tycks man enkelt kunna återskapa den östra stranden. Men den hypotesen håller endast under förutsättning att fördjupningarna ligger mitt på de dåtida öarna. Om detta vet vi ännu intet.

Fig. 2 är ett försök att ge en bild av öarna som de kunde te sig 1250-1300. Emellertid måste man ta varje rekonstruktion för vad den är; trevande försök att fånga mönstret av en svunnen strand. Dock kanske kartbilden inte kan sägas vara överdriven. Snarare låg stranden än längre österut. För detta talar det faktum, att Styresholmsöns förlängning söderut på sexmetersnivån har en strandlinje, som vinklar av i riktning N 15° O. Skulle den markera 1300-talets strand även längre norrut - vilket givetvis är en kvalificerad gissning - innebär det att öns bredd vore den dubbla mot idag, alltså 65 meter i stället för nyss erhållna 48 meter vid basen resp. 40 meter i stället för 27 på platån.

En samlad bild av förändringen under tiden 1350-1950 kan denna sammanställning kanske bidra till:

Styresholm	1350-talet	1850-talet	1950-talet
	längd-bredd-area		
-castrum (mellan vallgravarna)	30 - 34 - 910	30-27-810	24-24-576
-curia (den nordligaste delen)	48 - 38 - 1824	44-36-(1584)	42-26-650

Arean av curiadelen 1850 har nämnts parentetiskt då erosionen torde ha vanställt det rektangulära området. Nutidens area kan betraktas som en parallelogram, därav ytans storlek.

Den nuvarande älvstranden ger goda exempel på hur erosionen verkar. I samband med älvens underminerande arbete uppstår skredskällor, som lossnar och vrider sig kring sin egen axel. Finmo och mjåla, som är dominerande material, har stor skredbenägenhet. Sedan 1930-talets förstärkningsarbeten med faskiner utfördes har nedbrytningen reducerats. Men innan älven var totalreglerad - vid mitten av 1960-talet - påverkades strandniporna av vår- och höstflöden. Flera generationer av fästingar har under årens lopp försvunnit. Men fortfarande kan man se skredärr, där skredtungans bredd uppgår till mer än två meter. Det innebär, att i ett tidigare skede, då erosionen var ohämmad, strandbrinkarna på kort tid kunde reduceras med meterbredda sjök.

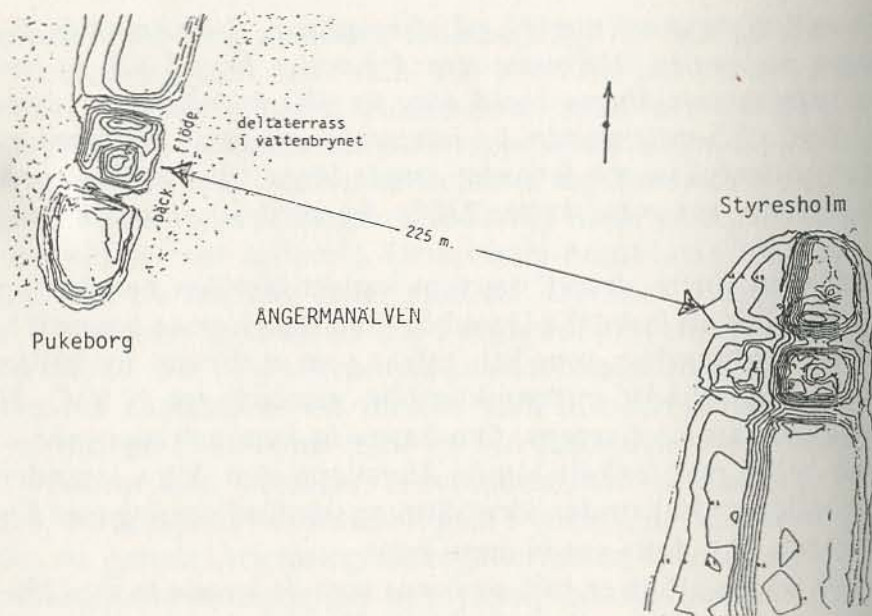

Fig. 2. Näskomplexet, som det såg ut någon gång mellan 1300 och 1350. På ömskida om Pukeborg sker tillandning. Dock finns segelbart djup öster om kullarna, där Prästbäcken då rann och hade sitt utlopp i älven. Idag är fördjupningen ett fossil, men markerar samspelet mellan vallgravar och bäckflöde. Vid Styresholm finns båtlänningar på västra sidan. Om den dåvarande östra stranden tiger terrängen.

Under de senaste hundra åren har det i samband med vårflöden inträffat stora ras och skred, som delvis finns dokumenterade i lokalpressen. Så t.ex. nämner Sollefteåbladet under tiden 1897-1929 33 nipras, som drabbat Sollefteåbygden.¹ Men sannolikt är förhållandena desamma längre nedströms. Att Styresholms belägenhet uppmärksammades kan en tidningsnotis verifiera². I december 1930 besökte Bertil Berthelson från Riksantikvarieämbetet Torsåker för att besiktiga restaureringen av den medeltida kyrkan. Samtidigt noterade han att niporna vid Styresholm var underminerade och "att under senare år betydande delar har sopats bort". Han ansåg att snara åtgärder var nödvändiga och föreslog därför pålning utmed strandlinjen i kombination med en fastare strandskoning. Några år senare utfördes dessa förstärkningar i form av AK-arbete. Därmed undanröjdes den största faran. Utan dessa insatser hade förmodligen ännu mer av kullarna försvunnit.

Givetvis påverkar den tidigare nämnda serpentiniserande djuprännan erosionen längs stränderna. Vid dess aktiva fas förstärker den högvattnets arbete. Pendlingen fram och åter över älvbotten har en viss periodicitet. Mätningar vid Hammarsbron har visat, att vart tjugonde år djupfåran kommit åter till samma strand.³ Den regulariteten är givetvis teoretisk, men den kan tjäna som riktmärke. Under en 500-årsperiod skulle den alltså ha utsatt Styresholmskullarna för påverkan ett tjugofemtal gånger. Dess nedbrytande effekt kan bara anas.

Fig. 3 visar Styresholm från öster. Vallgravarna är som siffrorna anger inte lika djupa. Om skillnaderna har någon annan innebörd än att material rasat

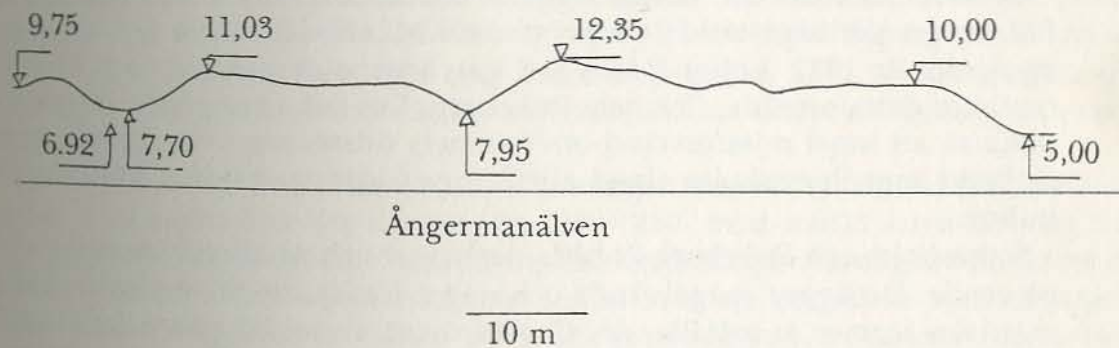

Fig. 3. Styresholmskullarna från öster. Som framgår av höjdangivelserna är det en markant skillnad mellan nivåerna i de två vallgravarna. Det kan bero på nedrasat material. Men det kan också tolkas som att man i samband med strandlinjeförskjutningen var mer mån om att hålla södra vallgraven vid djup eftersom den markerar gränsen utåt. Den norra vallgraven är ju en intern del av anläggningen.

¹Arnborg 1958, s. 173

²Nya Norrland 12/12 1930

³Arnborg 1958, s. 30

ner olika mycket får framtida undersökningar utvisa. I den södra vallgravens har ett sökschakt öppnats. En uppritad profil visar en dryg halvmeter nedrasad jord över brunnet material. Men det finns en antydning till att ursprunglig bottnen ligger på 6,90 meter. Rasbranterna i vallgravarna ger en rasvinkel om 25°. Motsvarande lutning för branten mot älven ger 40°. Den effekt som själva rasvinkeln ger ifråga om bortfört material kan sedan 1300-talet uppskattas till minst fyra meter utöver tidigare nämnd erosion.

Nedom Styresholmskullarnas västra sida finns en platå på 6,5-7-metersnivån. De byggnadsrester som här preparerats fram vid utgrävningarna har uppenbarligen ett samband med de aktiviteter, som förekommit på kullarna. I förlängningen av de båda vallgravarna, men på lägre nivå finns fördjupningar, som kanske tjänat som tilläggsplatser för farkoster. För förståelsen av samspelet mellan Styresholm och Pukeborg är dessa iakttagelser av betydelse. Den nämnda platån och Pukeborgskullarna ligger på samma nivå och tycks ha haft samtidig användning.

PUKEBORG

Medan Styresholmskullarna utsatts för stark nedbrytning har Pukeborgs former genom landhöjning och älvgrenens avsnörning i stort sett bibehållits intakta. I samband med järnvägens tillkomst i början av 1890-talet drogs den så att ungefär hälften av södra kullen, alltså curiadelen, påverkades. Däremot är castrumdelen uppenbarligen oförändrad. Anläggningens existens var förmodligen okänd för Sidenbladh; någon uppmätning gjordes inte vid hans besök. Det skyddade läget i prästboställets baskog räddade området från närgånget intresse ända fram till början av detta sekel.

Behovet av mark för villabebyggelse vid seklets början resulterade i att intill Prästmons järnvägsstation på prästbostället, alltså Hovsjorden, 21 tomter avstyckades år 1921. Enligt tidens sed gav ägarna dem namn, och Hov 19, som omfattar detta område, fick heta Pukeborg. Det kan vara på sin plats att nämna detta så att inget missförstånd om namnets tidsmässiga ursprung uppstår. Till skillnad mot Styresholm finns alltså inga äldre traditioner knutna till dessa kullar.

Styresholm och Pukeborg är båda näsborgar och näst intill identiska ifråga om utseende. De ligger spegelvända och något förskjutna till varandra. Deras geometriska former är påfallande. Curiadelarna är rektangulära, castrumdelarna mer kvadratiska. Om man drar en linje rakt västerut från Styresholms nordspets går den genom södra vallgraven på Pukeborg. På samma sätt går en linje från Pukeborgs sydspets genom norra vallgraven på Styresholm. Kanske har det en fortifikatorisk innebörd. För jämförelsens skull presenteras även relationen mellan castrum och curia vid Pukeborg.

Pukeborg		längd	bredd	area
- castrum	kullarna oförändrade sedan 1350-talet	30	30	900
- curia		38	32	1216

Förhållandet mellan castrum/curia är ca 40:60. Motsvarande siffror för Styresholm är ca 35:65. Eftersom östra stranden av Styresholm är svår att fastlägga vid den aktuella tiden ger måhända längden av kullarna mera adekvata mått för en jämförelse. För Styresholm blir relationen ca 37:63, för Pukeborg ca 38:62. Varför denna sifferexercis? De sistnämnda relationstalen närmar sig varann. Är det en tillfällighet, eller fanns det vissa normer vid byggandet av näsborgar; måhända var det så att man ville tillämpa ett byggnadssätt, som gav optimalt utnyttjande av arealen?

En redogörelse för de båda anläggningarnas morfologi ger säkert svar på vissa frågor. Hur såg terrängen ut? Vilka fysiska resurser fanns med avseende på marktillgång, båtlänningar och möjlighet att nå hamn med farkoster, som sticker ett visst djup? Däremot besvaras inte frågan varför de båda anläggningarna lokaliserades just till dessa revlar ute i älvmyningen. Det ställer i sin tur frågor om hur deltaområdet förändras vid denna tid.

STRANDLINJEFÖRSKJUTNING

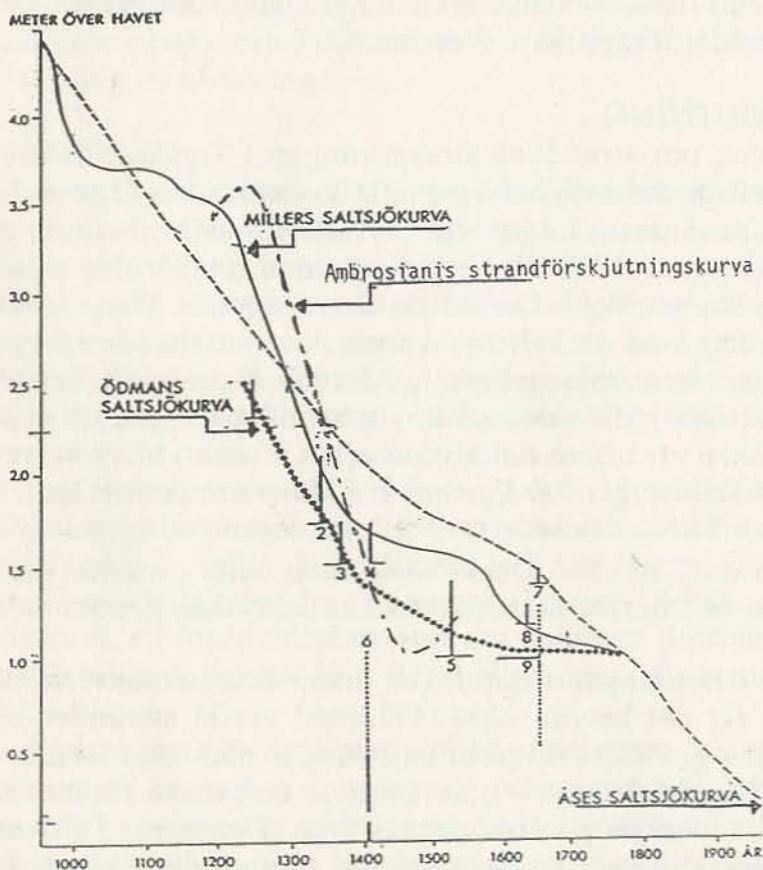
För att få en uppfattning om strandlinjeförskjutningen i Torsåker måste man med hjälp av landhöjningens hastighet fastställa vattennivåns läge vid olika tidpunkter. Att arbeta med dessa frågor vid Styresholm är att befinna sig på klassisk mark. Senare delen av 1800-talet var ett genombrott för den nya kvartergeologiska syn, som bar geologen Gerard de Geers signum. Hans studier av den varviga leran gav vårt land en helt ny historia. Den smältande inlandsisen lämnade efter sig lervarv, som "taktegelformigt" kunde räknas från Skåne i söder till Mellannorrland. Där gällde det att knyta an till vår egen tideräkning. Ragnar Lidén blev mannen att utföra det konststycket. Platsen blev Styresholm. Även om senare kontrollräkningar har korrigerat Lidéns tidsskala något, håller den i huvudsak. Medan Lidén räknade med 1,2 cm landhöjning per år anser dagens geologer den vara 0,85 cm.¹ Dock måste man hålla i minnet att landhöjningen sker elastiskt och därför matematiskt kan uttryckas genom en exponentialfunktion.

Låt oss först studera strandlinjeförskjutningen under den tidssekvens näsborgarna är aktuella. Här får det betyda 1250-1450. med avsikt använder jag här inte begreppet landhöjning. Förändringsbilden betingas nämligen icke blott av isostasi - alltså rörelser i jordskorpan - utan även av eustatiska förändringar - alltså vattenmängdens inverkan på strändernas läge. Den senare företeelsen påverkas av det globala klimatet. Under varmare perioder reduceras ismassorna vid polerna och en transgression sker. Vid kyligare klimat växer isarna och en regression är för handen. Att eustasin har stor betydelse inte minst i norr längs Bottenvikens kust har Noel Broadbent visat i sitt arbete om Skelleftebygdens historia.²

¹Cato 1987, s. 7

²Broadbent 1982, s. 130

I samband med undersökningen av Helgeandsholmen i Stockholm åren kring 1980 gav gjorda arkeologiska fynd ett antal intressanta upptäckter gällande strandlinjens förändring.¹ Redan 1970 hade naturgeografen Lars-Erik Åse konstaterat diskontinuiteter i landhöjningsförloppet, som tydde på eustatiska svängningar. Hans hypotes kom att bekräftas med hjälp av fynden på Helgeandsholmen. Det föranledde arkeologen Björn Ambrosiani att utforma ett strandförskjutningsdiagram, vilket kom att uppvisa dramatiska förändringar i ett som man trodde ganska jämnt förlopp. Två ytterligare kurvor presenterades, dels av arkeologen Anders Ödman, dels av geologen Urve Miller, som baserar sin kurva på diatoméundersökningar (fig. 4). Medan Broadbents kurva ger en svagt exponentiell böjning ger kurvorna från Helgeandsholmen en helt annan, varierad bild.

Noel Broadbents landhöjningstabell omräknad till Ångermanland. Tidsavsnittet 1100 - 1500.

1100	8,02 m.ö. h.
1150	7,51
1250	6,51
1350	5,53
1400	5,05
1450	4,57
1500	4,09

Fig. 4. Landshöjningsförloppets diskontinuitet har lett till ett allt större osäkerhet om hur strandlinjerna förändrats. Här har diagrammet från Anders Ödmans "Stockholms tre borgar" (1987) kompletterats med Ambrosianis strandförskjutningskurva. Som jämförelse har ett utsnitt av Noel Broadbents landhöjningstabell omräknad till ångermanländska förhållanden bifogats. I princip kan höjdmåtten på ordinatan i diagrammet fördubblas för att gälla Ångermanland.

¹Ödman 1987

Från att ensidigt ha hanterat problemet som en fråga om isostatisk rörelse har vetenskapen om variationer av vattenmängden i världshaven och tektoniska rörelser i jordskorpan inneburit komplikationer. Speciellt klimatvariationernas inverkan på landisarnas avsmältning har givit diskontinuiteter, som i flacka områden kommit att betyda fördröjd landhöjning eller i vissa fall även transgressioner. De olika parametrarnas samspel under skilda tidsepoker kommer säkerligen även framgent att livligt diskuteras. Risken för misstag får inte förlama försöken att bringa klarhet i förändringsbilden. När det gäller Saltsjön vid Stockholm sägs att "de nya punkterna och de nya kurvorna på intet sätt löst problemen med strandförskjutningsförloppet utan kanske snarare försvårat tolkningen".¹ Detta bör tas som en utmaning. I fig. 4 presenteras kurvorna från Helgeandsholmen. I diagrammet har jag också lagt in den del av Ambrosianis kurva, som är relevant för tidsavsnittet. Däremot har jag med avsikt underlåtit att söka transformera diagrammets innehåll till att gälla Ångermanland. Eftersom det är tendenserna snarare än detaljerna, som är intressanta framstår det presenterade diagrammet som tillämpligt även för våra bygder. Som tumregel kan sägas att höjdmåtten bör fördubblas på ordinatan för att gälla även här. Rent principiellt verkar den isostatiska förändringen med dubbelt så stor effekt i Ångermanland som i Stockholmstrakten. Det innebär att en eustatisk transgression dämpas medan en regression får dubbel effekt.

AREALÖKNING

Under det tidsavsnitt det gäller - alltså 1250-1450 - kan konstateras, att regressionen varit mycket kraftig och i Ångermanälvens deltaområde stora arealer frilagts. Detta får för Torsåkers vidkommande den effekten, att den odlingsbara arealen ökar kraftigt. Den bäck som är det dominerande biflödet till älven inom socknen, Prästbäcken, och som länge har sin mynning ut i älvgrenen strax öster om byarna Klen och Hälsingsta tvingas till ett östligt flöde med mynningen ständigt på vandring österut. Detta får flera följdverkningar. Dalsänkan torrläggs successivt. Byarna Skälingsta, Vangsta, Bringsta, Hälsingsta, Klen, Rogsta och Sund förlorar båtlänningar och fiskevatten. Vidsträckta våtmarker ger tillgång till vinterfoder. Dalen blir ett givande bete för kreaturen. Den animala produktionen blir allt viktigare. Fisket upphör för flera byar. Eller fortsätter det i anslutning till en gemensam "gistgård" i nytt läge? De byar, som ligger "under berget", alltså Salom, Hola, Harv, Hov och Torsåker hamnar på distans till älven samtidigt som genom tillandning den kamerala enhet, som kallas Storlägdan växer fram.

Att höskörden från översilningsängarna spelade stor roll för boskapen, därom vittnar en strid mellan bönderna i Hälsingsta, Västeraspby och Bringsta å ena sidan och Hola byamän och kyrkoherden å den andra.² Tvistigheterna orsakades av oeninghet om vattenförsörjning till skvaltkvarnar i Prästbäckens nedre lopp. Ett slagsmål ledde till hämndaktion. Prästbäckens lopp ändrades så att den fick sitt utflöde genom dalgången mot Vik och ner till Gistgårdsån.

¹Ödman 1987

²Torsåkers minnesskrift

Detta skulle ha skett i början av 1600-talet. Vid mitten av 1700-talet lät kyrkoherden ändra loppet till det ursprungliga. Femtio år senare stämde Västerasby och Bringsta byamän dåvarande kyrkoherden till tinget med yrkande att han skulle återställa bäckens lopp till den sträckning bönderna hade givit den i början av 1600-talet. Motivet var att skörden inte längre blev så god eftersom slåtterängarna inte bevattnades av bäcken. Någon ändring blev det emellertid inte. Det aktuella fallet visar med stor tydlighet att striden om vattnet hade sina rötter i förhållanden långt tillbaks i tiden.

Förmodligen kunde en del av den växande arealen användas till åker. Då blir det intressant att veta vad man odlade. Tråkigt nog finns inom Torsåker inga lämpliga sjöar för pollenprovtagning. Men 1989 gjordes en undersökning av Ödstjärn i Bjärträ socken ca 15 km från Torsåker.¹ Pollendiagrammet visar på en markant ökning för tre växter vid denna tid: råg, humle, och ängsgröe. Nu tycks rågen få sitt genombrott. Ängsgröe är ett viktigt betesgräs. Även om man bör tillämpa resultatet med en viss försiktighet med hänsyn taget till avståndet kan det dock ge en fingervisning om aktuella förhållanden. Torsåkersbygden är känd för sin goda jordmån. Vårdkasberget och Rogstaklippen är diabasklättar med kalkrika nedbrytningsprodukter. Inte minst Hola bys jord har hög bonitet. Den ökande arealen bör också ha påverkat byarnas skattekraft och därmed selandstal. Måhända är 1300-talet ett gynnsammare tidsskede än man trott.

Att tillandningen ger positiva effekter, ja till och med kan förändra näringsinriktningen, finns exempel på från lågt liggande områden vid Bottenhavet och Östersjön.² Kartorna (fig. 5) visar förändringen av landskapet från en havsvik till ett flackt deltaland. Med hänvisning till strandlinjeresonemanget bör man emellertid ta varje rekonstruktion med stor försiktighet.

Det förefaller troligt att byarna i samband med den mycket snabba förändring, av landskapet som tillandningen innebär skaffar sig nya båtlänningar. Det är naturligt att sådana anläggs i övergång mellan biflöde och huvudled. Tillkomsten av dessa bygger givetvis på fortlöpande, gärna växande ekonomisk verksamhet inom området. I samband med förändringar utlöses aktiviteter. Viktiga sådana skiften är tillkomsten av kungsgård, byggande av kyrka, förändringar i ledningsorganisation, omläggning av skatteuppbörd. Möjligheten till segling in till strand i närheten av 'kultplats' är viktig. Det kortaste avståndet från kyrkan till båtplats är den väg som än idag söker sig ner till bäcken. Möjligheten att där lägga till med farkoster upphör när strandlinjen underskrider ca 6 meter. Då har redan den snabba regressionen satt in. En drastisk nylokalisering av hamnplats krävs. Nu söker man sig ut på den senast upplyfta reveln, och "Pukeborg" tas i anspråk. När sker nu detta? Diagrammet säger "omkring 1300", men så dogmatiskt och exakt bör man inte läsa det. Dels varierar havets vattenstånd i älvmyningen genom lufttrycksförändringar, dels ger vårfloden högvatten, som kan vara långt in på sommaren - variationer om 2 meter kan

¹Opubl. pollendiagram från Ödstjärn, Bjärträ. Analys: J.-E.Wallin, Umeå univ. 1989

²Roeck-Hansen 1986, s. 81

förekomma. Vidare finns där en tröghet till förändringar, som lätt fördröjer ett skifte. De spegelvända näsborgarna med sina fortifikatoriskt klassiska mönster

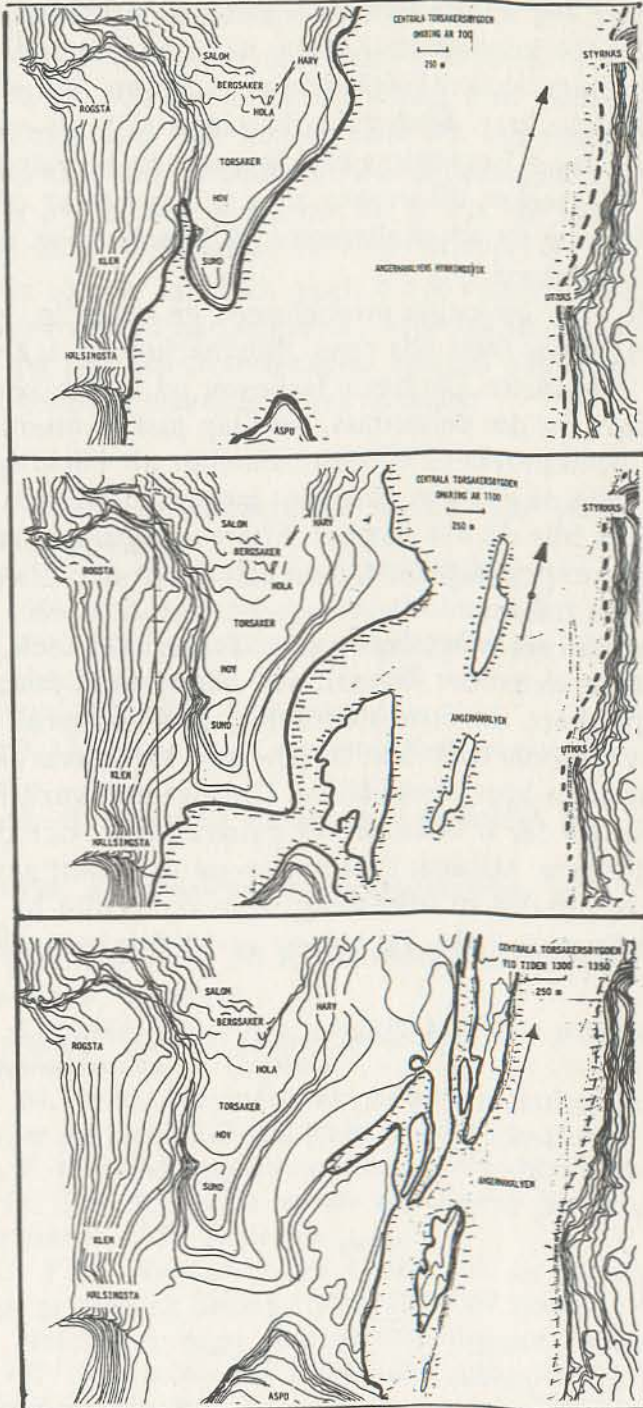

Fig. 5. Tre kartor - tre tider. Den äldsta visar Ångermanälven som en bred mynningsvik. På rät linje formerar sig Salom, Bergsåker, HOLA, Torsåker, Hov och Sund om nu begreppen existerade vid denna tid. Längs den västra sidan av viken finner vi alla -stanamnen: Rogsta, Hälsingsta, Bringsta, Vangsta och Skålingsta. Några hundra år senare har öar växt fram. Förmodligen har där funnits flera, men erosionen har förintat dem. Den sista kartan visar hur bybe-

byggelsen hamnar alltmer perifert i förhållande till älven; farled och fiskevatten.

blir en definitiv - och kanske samtidig - lösning på irriterande problem. Vi vet att fortfarande 1314 kungsgården Kutuby nämns i kamerala handlingar. Säkertligen figurerar flera aktörer i förändringsprocessen. Nu sammanflätas lokala behov och centrala krav. Bönderna söker laga rätt till våtmarkerna, kyrkan vidgar sitt revir med Hovsjordens utvidgning och Storlägdans tillkomst, men ger samtidigt klartecken till kronans nya anläggningar på kyrkans mark på öarna - en ersättning för och ett alternativ till Kutuby? Fig. 6 visar en profil från Styresholm till Jordbron.

Kanske satte den geologiska utvecklingen en naturlig punkt för Pukeborg. Längs anläggningens östra sida rann Prästbäcken ut i älven/havet just vid sydspetsen av curiadelen. Där kunde farkoster gå in och komma i lä för ostliga vindar, skyddade av den deltaterrass, som låg just i vattenlinjen och svart nog blev våtmark. Bottennivån på 4,5 meter innebär att bäckflödet upphörde strax efter 1400 - kanske på grund av mänskligt ingrepp; den gren som vinklar av 200 meter uppströms blir det nya utloppet. Eftersom tydligen inga insatser gjordes för att hålla den ursprungliga bäckfåran i stand kan det tolkas som att Pukeborg hade spelat ut sin roll.

Mycket talar för att anläggningarna vid Styresholm och Pukeborg är samtidiga. Att militära aktiviteter förevarit vid båda - och detta också samtidigt - tycks vara uppenbart. Om Styresholm inte tagits i anspråk tidigare så innebär det att vallgravarna där redan från början varit torrgravar, kanske med undantag för exceptionella högvattenstillfällen. Om det inte varit fråga om torrgravar vid tillkomsten, då får vi tänka oss två generationer, där den äldre togs i anspråk 150 år tidigare. Måhända tjänade den då syftet att skydda området uppströms. Kanske var den en farledsborg, som då skulle ha varit samtida med tillkomsten av Styrnäs kyrka. Vid mitten av 1300-talet hade situationen förändrats.

Profil Styresholm - Jordbron

Skala Höjd 1:100
Längd 1:1000

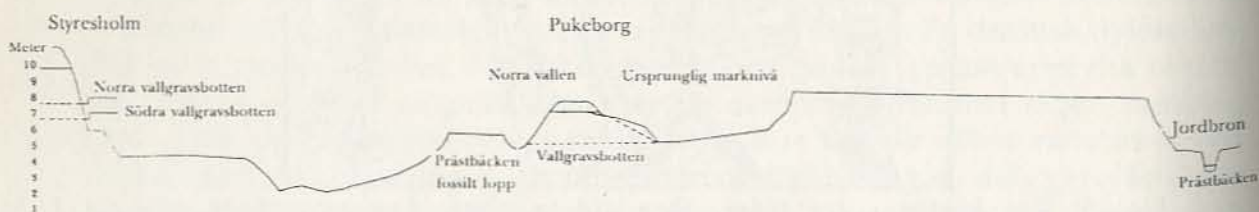

Fig. 6. Profil från Styresholm till Jordbron, från norr. Vid Jordbron rinner den recenta bäcken, som successivt har eroderat sig ner. På 1300-talet upphörde tydligen möjligheten att segla upp till Jordbron, som var närmaste angöringsplats till kyrkan. Då finns den funktionsmässiga förutsättningen för Pukeborg. Där

passerades kullarna av Prästbäcken. Något senare - vid mitten av 1400-talet - grundades den upp.

De geologiska krafternas spel tvingade fram en omlokalisering av den "omsättningsplats", som torde ha funnits i Torsåker.¹ Kanske sammanföll den med tanken på en administrativ förändring; man eliminerar båda kungsgårdarna i Ångermanland och koncentrerar den kamerala förvaltningen till ett fogdefäste, som tar form på det framväxande deltalandet.

Förändringar av den karaktär, som här berörts, har givetvis även skett på andra håll i vårt land. Metoderna att fånga förloppet är ännu svagt utvecklade, men intressanta försök har dock gjorts och de manar till efterföljd.²

Tillkomsten av de två näsborgarna i Ångermanälvens mynning är ett medeltida exempel på hur naturlandskapets dynamik påverkar såväl lokala livsbe- tingelser som centrala administrativa strukturer.

REFERENSER

- Ahnlund, N. 1919. Norrlänningarnas resning 1434. *Arkiv för norrländsk hembygdsvetenskap*:42-55.
- Arnborg, L. 1958. *Nedre Ångermanälven*. Del 1. Uppsala.
- Blomkvist, N. 1986. Världshandelsepoken vid Kalmarsund. *Hikuin* 12.
- Broadbent, N. 1982. *Den förhistoriska utvecklingen under 7000 år*. Skelleftebygdens historia, del 3. Skellefteå.
- Broman, O. 1911. *Glysisvallur*. Hudiksvall.
- Castelli, A. 1948. La Vallée de L. Ångermanälven entre Åsele et la Mer. *Geografiska Annaler*.
- Cato, I. 1987. *On the definitive connection of the Swedish time scale with the present*. Uppsala.
- Ehnmark, E. 1939. *Ångermanländsk hembygdsvetenskap på 1700-talet*. Norlandica. Uppsala.
- Hülphers, A. 1780. *Samlingar till en beskrifning öfver Norrland*. Fierde samlingen om Ångermanland. Westerås.
- Mattisson, A.-C. 1986. *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm*. Nomina Germanica 17. Uppsala.
- Riddersporre, M. 1986. Fragment av medeltidens kulturlandskap - lantmäterihandlingar som källa till studiet av samhällsförändringar. *Ymer*.
- Roeck-Hansen, B. 1986. Bebyggelseutveckling och strandförskjutning på Åland. *Ymer*.
- Rhyzelius, A. O. 1744. *Sviogothia munita eller Historisk förteckning....* Stockholm.
- Torsåkers minnesskrift. 1955. Sollefteå.
- Westerdahl, C. 1989. *Norrlandsleden I. Källor till det maritima kulturlandskapet*. Arkiv för norrländsk hembygdsvetenskap XXIV 1988-89. Härnösand.
- Wallander, A. 1986. Styresholm. *Ångermanland-Medelpad* 1986:205-220.
- Ödman, A. 1987. *Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg*. Stockholm.

¹Blomkvist 1986, s. 107

²Riddersporre 1986, s. 57

"BJÄRTRÅ FÄSTE" Ångermanlands medeltida kungsgård?

av Leif Grundberg

INLEDNING

Var låg Ångermanlands medeltida kungsgård? Det var redan vid starten en av Styresholmsprojektets övergripande frågeställningar, som aktualiserades genom en begränsad arkeologiska provundersökning som i kursform genomfördes sommaren 1990 på platsen för det s.k. Bjärträ fäste (Raä 44) i Bjärträ sn, Ångermanland. Platsen är belägen inom fastigheten Kungsgården 1:6 3:3 (fig. 1; se även fig. 1 i förf. artikel om Religionsskiftet i denna volym), och är sannolikt identisk med en plats som benämns "Bjärträ skans" (Raä 43).

Fornlämningsområdet ligger c. 200 m östnordöst om Kungsgårdens gårdstomt vid Kungsgårdsviken på östra sidan av Ångermanälven. Fornlämningen består av en förhöjning i en nord-sydlig dalgång c. 20 m.ö.h., som tidigare brukats (nu i vall) och utgjort en "ö" i en numera utdikad myr - den s.k. Kungsgårdsmyran (fig. 2). Mellan Kungsgården och fornlämningen löper landsvägen i nord-sydlig riktning, och öster om förhöjningen ligger det branta och skogsbevuxna Sönkråberget.

Fig. 1. Översiktsskarta över nedre Ådalen, med platsen för "Bjärträ skans" (Bjärträ fäste) markerad.

Fig. 2. "Bjärträ fäste" är beläget på en förhöjning i den numera utdikade Kungsgårdsmyran i en dalgång öster om Ångermanälven. På en åsrygg omedelbart väster om fornlämningsområdet ligger Kungsgården, som är historiskt belagd under 1500-talet. Foto från nordöst: Leif Grundberg.

Huvudsyftet med undersökningarna på "Bjärträ fäste" är att utröna bakgrunden till traditionen om platsen, samt att - tillsammans med övriga undersökta platser inom Styresholmsprojektet - sätta in lokalen i sitt rätta historiska sammanhang. Klarläggandet av den medeltida kungsgårdens placering har nämligen avgörande betydelse för projektets slutsatser om kontinuitet och maktförskjutning i Ådalen även i ett längre tidsperspektiv (Blomkvist 1986:79-83; Wallander 1989:130). Tidigare forskning har hittills velat förlägga den till byn Kungsgården i Bjärträ sn, som ligger i direkt anslutning till "Bjärträ fäste". Denna ort är nämligen säkert belagd som kungsgård under 1500-talet (Nordlander 1943:71ff), och Bureus (1886) uppgift från 1600-talet om en plats med namnet "Kutula-ägorna" i dess närhet har tidigare tagits som bevis på att Kungsgården är identisk med det "kutuby" och "Kuta" som under 1300-talets första hälft i Hälsingelagen respektive i ett brev från år 1314 omnämns som kungsgård och tingsplats (Nordlander 1892-1905:171, 1906). Denna tolkning att även den medeltida kungsgården skall ha legat i Bjärträ har emellertid på flera grunder ifrågasatts av Blomkvist (1986:80, 82 samt i denna volym) och Wallander (1988:161). Redan år 1744 ansåg dock A. O. Rhyzelius (1744:17f), med stöd av såväl traditionen som det topografiska läget och ortnamnet, att en kungsgård funnits på platsen redan under förkristen tid.

"BJÄRTRÅ FÄSTE" OCH "BJÄRTRÅ SKANS"

Vid riksantikvarieämbetets revidering av fornminnesinventeringen för ekonomiska kartan i Bjärträ sn 1989, registrerades fornlämning nr 44, "Bjärträ fäste", såsom "befästningsanläggning? 50 m diam och 2 m h". Enligt inventeringsanteckningarna skall en "ring, 25 m diam och 3-4 m br" på kullen synas "pga en mer sparsam växtlighet". Denna ring framträder även på fotokartan över området, samt på ett infrarött stereofoto från 1986 i skala 1:60 000 (869 18G898 IRF).

Troligen är platsen för "Bjärträ fäste" identisk med uppgiften om Raä 43 i samma socken, som går under benämningen "Bjärträ skans". "Bjärträ skans" omnämns första gången av *Abraham Hülphers* i dennes beskrivning över Ångermanland år 1780: "Wester om Kungsgårds byn, ses på myran en liten högd, med lemningar efter murar, som förmenes varit någon skants" (Hülphers 1985:103). Det angivna vädersträcket stämmer visserligen inte (borde vara öster), men "myran" kan knappast avse någon annan myr än Kungsgårdsmyran. Nästa gång platsen omnämns är 1828, då *N.J. Ekdahl* beskriver den som en 45 alnar i diam st skans omgiven av "en wattgraf med pålverk på sidorna. Derutanom en lerwall". Enligt Ekdahl skall en 'rundel' som "kallas Skansen", bestående av en "plan efter ett kastell 45 al i diam" ligga "i en nyligen utdikad myr som nu är upptagen till åker och eng". "Mycket timmer," fortsätter Ekdahl, "finnas i denna myr åt södersidan eller byn till och har antingen varit brottimmer eller flottbro" (ATA; Hallström 1929:139). Enligt en förteckning över Ekdahls samlingar i ATA, skall en serie med konceptritningar från år 1828 ha innehållit en teckning av "Skansen" i Bjärträ, men denna är enligt Hallström (1929:110) förkommen. En enkel förlaga till denna teckning finns dock bevarad i en serie med Ekdahls konceptanteckningar från sin resa i Ångermanland 1828 (fig. 3).

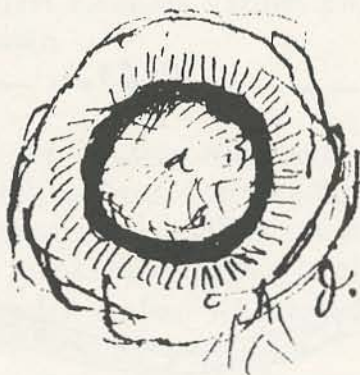

Fig. 3. N. J. Ekdahls konceptritning av "skansen" i Bjärträ, utförd under hans antikvariska resa i Ångermanland 1828 (Ekdahls saml. A14Bb, ATA).

Uppgiften om timmerfynd stämmer väl överens med senare muntliga uppgifter från "Bjärträ fäste", lämnade av *Sixten Bohman* f.1922, Kungsgården. Under i huvudsak 1950-talets början skall nämligen en hel del stora och grova bearbetade timmerstockar ha framkommit vid plöjning, men då fr.a. i norra delen av kullen. Genom att traktorplöjning med något större plogdjup än tidigare började användas vid denna tid, fastnade ofta plogen i dessa stockar, varför området snart slutade brukas.

I inventeringsboken hänvisas också till en sockenbeskrivning från 1840 (akt 218 på lantmåterienheten i Härnösand), som skall omnämna "lemningar efter en skans på Kungsgårdsmyran". Platsen synes emellertid inte vara särskilt markerad på tillhörande karta.

I *P. Edholms* anteckningar från 1928 (ATA) omnämns "murplemningar" i trakten av Nyböle (byn närmast norr om Kungsgården) såsom sannolika "rester af ett 'Bjärträ fäste'". Edholm sätter platsen i samband med vikingatida statliga försök att "stänga vägen för Esterna och andra österns folk, som kommo för att plundra den rika elfdalen". Med all säkerhet avses även här Raä 44.

I ett brev till Hallström 9/9 1930 (ATA, dnr 3451/30) redovisar vidare kantor *O. Häggström*, Bjärträ, sina efterforskningar avseende "Bjärträ fäste". Han förlägger platsen till "den s.k. Kungsgårdsmyren, numera äng och slättesland" och omnämner där på "en svag bågformig höjning en kraftig grön ring, som tydligt avtecknade sig mot den övriga gråa marken...". Ringen var c. 3 m br och bildade en inre diameter om c. 23 m, vilket också framgår av Häggströms skiss (fig. 4).

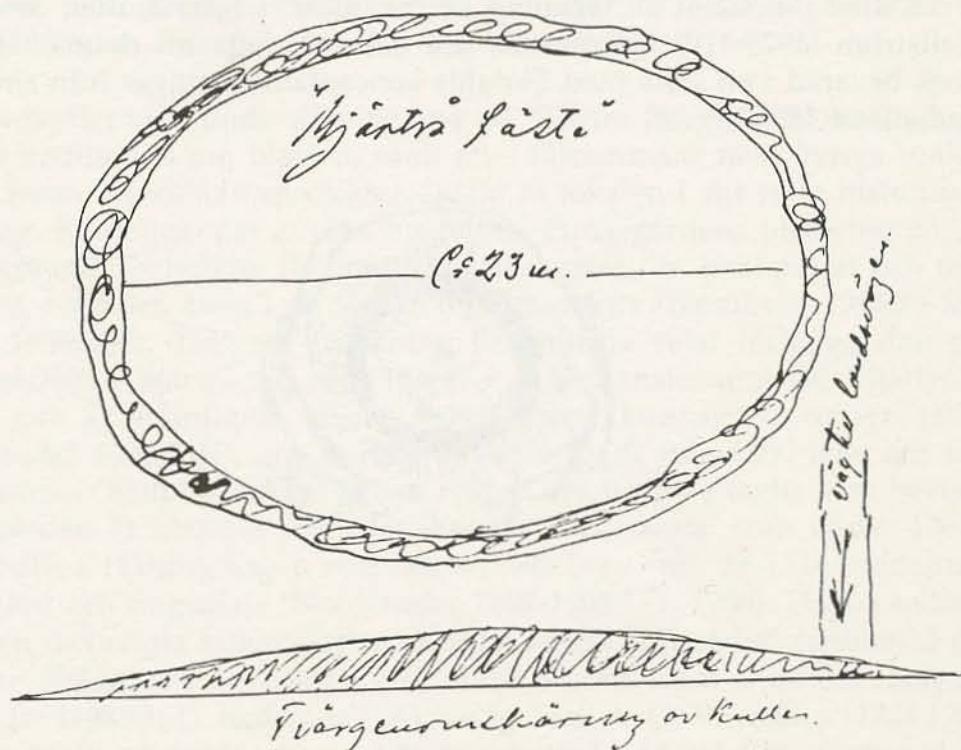

Fig. 4. Kantor *O. Häggströms* skiss av "Bjärträ fäste" år 1930 (ATA).

"Bjärträ fäste" och "Bjärträ skans" omnämns även i litteraturen bl.a. av O. Häggström 1952 i "Bjärträ socken. Saga och sanning" (s. 56 och 131) och i ett par äldre tidningsartiklar av signaturen *Tiobald* (utan ort och år, ATA), *G. Hallström* (Stockholmstidningen 1933-09-14, ATA) och av *T. Hellman* (Härnösandsposten 1934-01-23). *Tiobald* nämner att vid "Bjärträ fäste", som enligt traditionen skall ha legat "i trakten av Nyböle", "i senare tider murlämningar från gammal tid påträffats". Häggström (1952:131) konstaterar att man vid "Bjärträ fäste" om somrarna kan iaktta "en ganska stor ring med grönare färg än inner- och ytterområdets. Den är ovalformad, ringen är omkring 2-3 meter och dess inre diameter omkring 20 meter".

PROVUNDERSÖKNING 1990

Inventering, kartering och fosfatanalys

Målsättningen med 1990 års förundersökningar var att med hjälp av detaljinventering och kartering/nivellering, fosfatkartering samt provschaktsgrävning lokalisera och om möjligt datera eventuella bebyggelseytor.

Det karterade och avvägda området är c. 150 x 100 m st (N-S), och består av förhöjningen (kullen) i dalgången samt dess närmaste omgivning (fig. 5). Vid inventeringen noterades bl.a. en *terrassliknande* formation som omger förhöjningens krön. Avsatsen är 2-4 m br och bildar en c. 20 m i diam st halvcirkel. Terrassen saknar klar avgränsning i väster, men söder därom, på en något lägre nivå, utskjuter en svagt iakttagbar platå mot sydöst.

Den utförda fosfatkarteringen omfattade c. 80 x 60 m (N-S), motsvarande själva förhöjningen i terrängen (X770-850/Y370-430). Området består huvudsakligen av ängs-/betesmark, men i ytterkanterna även delar av den tuviga, sumpiga marken runt om. Antalet prov uppgår till 59 st, tagna med jordborr med 10 m avstånd i ett hexagonalt system. Hela området bestod av matjordsprofil, varför proven togs strax under plogsulan (matjorden). Materialet har analyserats av Johan Linderholm vid Inst. för arkeologi, Umeå universitet. Analysresultaten visar klart förhöjda värden på kullens krön, inom den iakttagbara terrassen eller platån.

Utgrävning

Med syftet att lokalisera och studera eventuella bebyggelseytor inom fornlämningsområdet, utlades ett 30 m l och 1 m br sökschakt i öst-västlig riktning från förhöjningens krön och mot väster, vilket senare utvidgades med två meterstora rutor mot norr vid schaktets mitt; den totala undersökta ytan uppgick till 32 m² (fig. 6). Höjdskillnaden mellan schaktets övre (östra) och nedre (västra) del är 3,36 m (torvmått).

Hela schaktet bestod av en matjordsprofil som efter avtorvning visade sig ha ett 0,2-0,5 m dj matjordslager. Därunder var en hårt packad grå lera. Såväl torven som det omrörda matjordslagret innehöll åtskilligt med historiskt och recent kulturmaterial i form av föremål, bränd lera, slagg, brända ben, tegel e.t.c. I matjordslagret framkom rikligt med bränd lera - särskilt i schaktets östligaste del (på kullens centralplatå) där intill 0,1 m st bitar var vanligt förekommande; totalt tillvaratogs 9,6 kg bränd lera. Dessutom påträffades i större delen av

ÅNGERMANLAND BJÄRTRÅ SN. RAÄ 44 (43)
"BJÄRTRÅ FÄSTE"

L Grundberg L-M 1990

Översiktskarta, X 750-900 / Y 325-450
Svävande fixpunkt 25,00 möh

Ritning T. Hansson

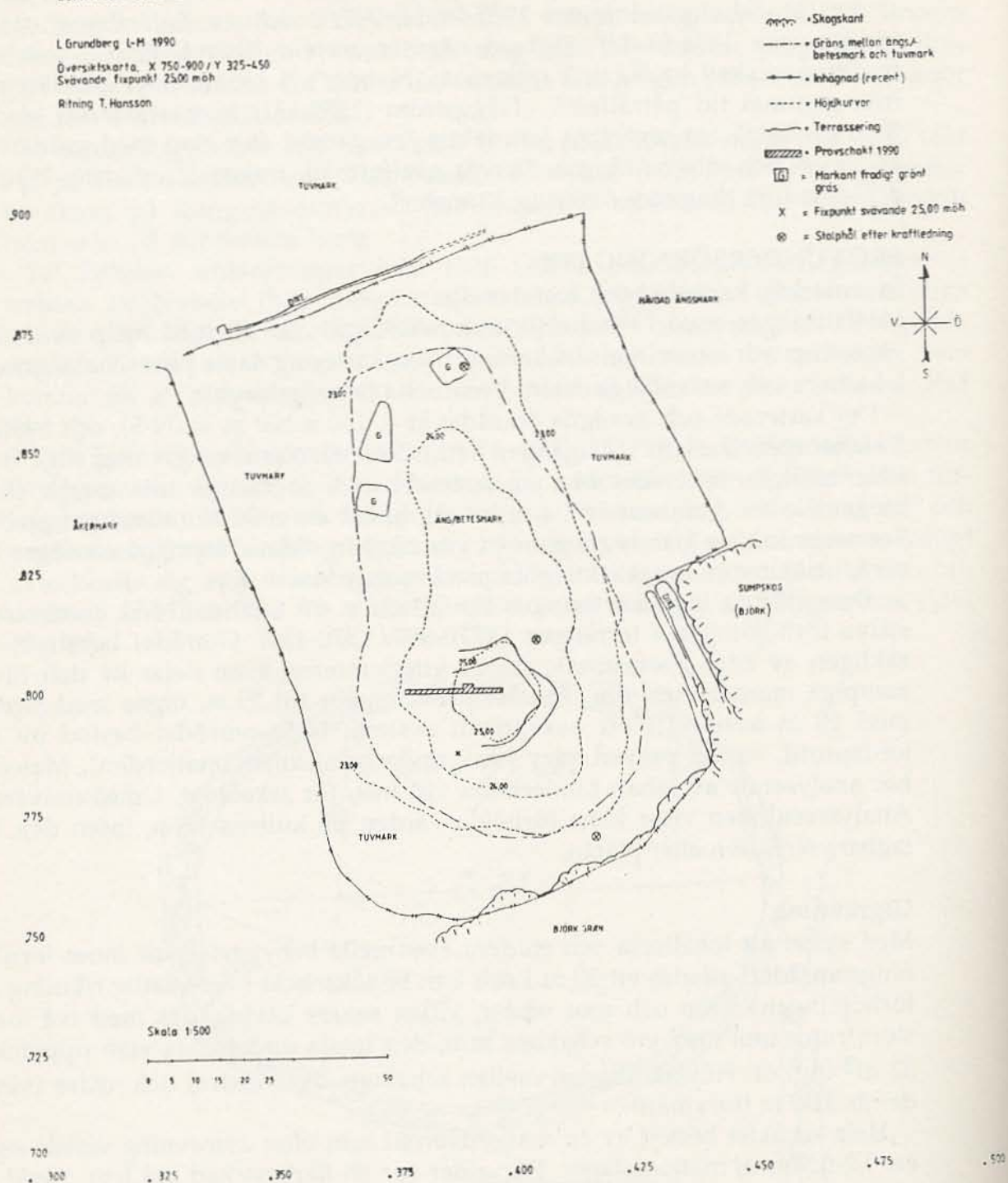

Fig. 5. Karta över fornlämningslokalen, upprättad vid provundersökningen 1990. Renritning: Annelie Pettersson, Länsmuseet-Murberget.

schaktet mindre bitar av småblåsig, lätt och porös slagg (c. 700g), samt enstaka järnspikar och söm. Vidare tillvaratogs eldslagningsflinta, kritbitsfragment och fårtänder. Även fragment av recent porslin, glas m.m. (1800- och 1900-tal) hittades i matjorden, vilket troligen kommit dit såsom utplöjt avfall. Endast två av fynden påträffades i ett sådant läge att det motiverade närmare inmätning och avvägning.

Fig. 6. Arkeologikursens deltagare undersöker lämningarna efter "Bjärträ fäste" 1990. Foto från nordöst: Leif Grundberg.

Vid undersökningen bortgrävdes matjorden, så att en gråvit kompakt lera framkom. Denna nivå innehöll fragmentariska trärester, färgningar, spridda fragment av kol samt bränd lera/tegel. Stenmaterial saknades nästan helt i schaktet, och endast ett par svaga försänkningar kunde iakttas.

I schaktets östligaste del framträdde efter matjordsavtäckningen en stor distinkt koncentration av gul-mörkorange, delvis tegelliknande, bränd lera, som fortsätter utanför schaktet åt norr, öster och söder. Någon konstruktion eller struktur kunde emellertid inte konstateras p.g.a. den begränsade undersökningssytan.

Medeltida keramik

Bland det mycket varierade och till stor del recenta fyndmaterialet från provundersökningen, urskiljer sig ett par fynd som är av stort intresse såväl ur dateringssynpunkt som vad gäller tolkningen av platsens sociala eller ekonomiska status. Det gäller i första hand tre keramikskärvor av s.k. *yngre svartgods* med en karaktäristisk metallglänsande, stålgrå/svart glättad yta, varav en bottenbit till en kanna som påträffades *in situ* i den ursprungliga leran (fig. 7). Denna keramiktyp tillhör grupp B1:2 med Broberg & Hasselmos indelning (1981:29), och definieras som följer: "Hårdbränt reducerat gult/vitt/grått skivigt lergods med kornig silverfärgad yta. Importgods." Med Augustssons indelning (1985:19) tillhör typen keramikgrupp 2.

Av Broberg & Hasselmos (1981:118, 126, 131f) detaljstudie av sju mellansvenska medeltidsstäder och översiktliga jämförelser med ytterligare skandinaviska städer framgår att det yngre svartgodset huvudsakligen tycks förekomma i hamnstäder. B1:2-godset med metallglänsande yta förekommer i begränsad om

Fig. 7. Några av 1990 års keramikfynd från "Bjärträ fäste". Till vänster en bottenbit från en kanna av s.k. *yngre svartgods* med metallglänsande yta, daterbar till 1200- eller 1300-talet.

fattning i samtliga städer från 1200-talets andra hälft och fram till 1300-talets mitt, i Uppsala och Örebro ännu under 1300-talets andra hälft. I Söderköping, Kalmar och Visby finns dock keramiktypen även under en äldre period under 1100-talets slut och 1200-talets början, och i Lödöse och Oslo förekommer den grovt sett endast under 1100-talet.

Enligt Augustssons studie av keramikmaterialet från Halmstad (1985:79-82) förekommer typen där allmänt redan i de äldsta stadslagren från 1300-talets början, och finns i vissa stadsdelar kvar ännu under 1400-talets första hälft. Tyngdpunkten ligger emellertid klart i 1300-talet. En av bitarna från Bjärträ härrör ifrån botten av en kanna, d.v.s. en av de vanligaste käriltyperna för denna keramikgrupp. Dessa kannor har varit försedda med bandhänkel. Bottenbiten uppvisar det enligt Augustsson mycket markanta särdraget för gruppen, nämligen en plan botten med "en slät, nästan vass, bottenkant och att bottenundersida visar spår av att ha skurits loss från drejskivan med tråd" (1985:80). Keramikgrupp 2 har uppenbarligen tillverkats i norra Tyskland, fr.a. dess östra del utmed Östersjökusten. Keramiken anses förutsätta en avancerad teknologi med en snabbt roterande drejskiva, och Augustsson ser tillverkningen som en specialiserad och kapitalkrävande verksamhet.

Av den varierande förekomsten av denna keramiktyp i Halmstad i olika stadsdelar och under olika tidsperioder, drar Augustsson (1985:79-80) slutsatsen att keramiktypen möjligen avspeglar "olikartad social status" eller "olika etniska grupper", och tänker då närmast på inflyttande tyskar från keramikens ursprungsområden. Broberg & Hasselmo menar å sin sida att koncentrationen till hamnstäder "skulle kunna tyda på att keramiken nått dessa städer som emballage" (1981:147).

Förutom de tre bitarna yngre svartgods, påträffades vid undersökningarna även en skärva *stengods* med utvändig vit saltglasyr - s.k. Sieburgkeramik - motsvarande keramikgrupp CII:2 med Broberg & Hasselmos indelning (1981:28). Denna keramik börjar uppträda i de medeltida städerna omkring 1300 och förekommer sedan in i nyare tid (1981:125, fig.85, 132). Augustsson (1985:19, 95ff) kallar typen för keramikgrupp 8. Den återfinns i Halmstad redan i de äldsta stadslagren från 1300-talets början, och förekommer in i nyare tid. Fyndfrekvensen minskar dock kraftigt i staden redan vid 1400-talets mitt, och keramiken brukar vanligtvis hänföras till 1300-talet. Godset har med stor säkerhet tillverkats i Rhenområdet, bl.a. i Sieburg.

Vidare har flera rödgodsskärvor tillvaratagits, varav flertalet är s.k. *yngre rödgods* med invändig glasyr - grupp BII:4 - vilket blir vanligt i stadsmiljöerna fr.o.m. mitten av 1300-talet (Broberg & Hasselmo 1981:126, 132). Några små keramikbitar kan möjligen härröra från kärl av *äldre rödgods*, d.v.s. med utvändig glasyr - grupp BII:1. Denna keramiktyp dateras traditionellt till perioden 1250-1350, men den förekommer åtminstone sporadiskt såväl redan under 1100-talet som ett stycke in i 1400-talet (Broberg & Hasselmo 1981:126; Ersgård 1988:25ff). Typen motsvaras närmast av Augustssons grupp 3 (1985:19, 82ff), som i Halmstad förekommer fram till 1400-talets mitt med särskild tyngdpunkt på 1300-talet. Den är tillverkad i det medeltida Danmark.

SAMMANFATTNING

Den mycket begränsade provundersökningen av "Bjärträ fäste" har inte kunnat klarlägga vilken funktion platsen har haft. Såväl kartering som fosfatanalys och provgrävning visar dock att platsen inrymt byggnader eller andra anläggningar, som uppenbarligen har använts redan under medeltiden. Det hittills påträffade keramikmaterialet - trots att det endast rör sig om några enstaka skärvor utan direkt anknytning till några bebyggelse lämningar - visar genom sin blotta existens att platsen varit i bruk redan under 1200- eller 1300-talet, och därmed sannolikt före uppförandet av Styresholms fogdeborg. Den speciella keramiktypen antyder dessutom en från de vanliga bondehushållen avvikande social och ekonomisk status. Undersökningar i Mellansverige visar f.ö. att importkeramik överhuvudtaget är mycket sällsynt förekommande i medeltida by- och gårdsmiljöer (Broberg 1990:66; Broberg & Svensson 1987). Att utifrån detta dra slutsatsen att den medeltida kungsgården låg i Bjärträ, är emellertid omöjligt. I vilket fall så är det ingen orimlighet att bebyggelsen existerat under 1300-talets första hälft, då en kungsgård i "kutuby" bl.a. omnämns i Hälsingelagen. Resultatet från provundersökningen visar att platsen är högintressant ur Styresholmsprojektets synvinkel, och en fortsatt undersökning med avbaning av matjordslagret på platån samt eventuell markradarundersökning är redan planerad.

Trots att "Bjärträ fäste" i vissa avseenden ställt våra hypoteser "på huvudet", så är Blomkvists många frågor kring den medeltida kungsgårdens placering (1986:80, 82) fortfarande - eller kanske i ännu högre grad - aktuella. Tvivlen om en placering till Bjärträ baseras inte minst på det topografiska läget, och på den förmodade succesiva tyngdpunktsförskjutningen nedströms längs Ångermanälven. Det sistnämnda är dock långtifrån klarlagt arkeologiskt; flera bebyggelsecentra kan således iakttagas i det arkeologiska materialet från yngre järnåldern, exempelvis i Nora, Överlänäs och Gudmundrå. (Kungsgårdens placering behandlas även i det avslutande avsnittet i förf. artikel "Torsåkers medeltidskyrka och sockenbildningen i Ångermanland" i denna volym!)

Många frågor återstår således att besvara innan kungsgårdsproblematiken i Ångermanland är löst, men inte behövs det väl särskilt mycket fantasi för att acceptera namnet "kutuby" - som anses betyda "byn med puckeln eller byn på höjden" (Wallander 1988:161) - på platsen för den nuvarande Kungsgården eller kanske t.o.m. själva "puckeln" vid "Bjärträ fäste" i Kungsgårdsmyran?

REFERENSER

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA),
Stockholm
Bjärträ sn, Ångermanland
Ekdahls norrländska samling, A14Bb

Litteratur

- Augustsson, J.-E. 1985. *Keramik i Halmstad ca 1322-1619. Produktion-distribution-funktion*. Hallands läns museers skriftserie 2. Lund.
- Blomkvist, N. 1986. Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland-Medelpad* 1986:49-103.
- Broberg, A. 1990. *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700-1350*. Rapporter från Barknåreprojektet III. Upplands fornminnesförenings tidskrift 52. Uppsala.
- Broberg, A. & Svensson, K. 1987. Urban and rural consumption patterns in eastern central Sweden AD 1000-1700. *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society. Studies in honour of Mats P. Malmer*. BAR. Intern. Series 366.
- Broberg, B. & Hasselmo, M. 1981. *Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie*. Rapport. Medeltidsstaden 30. Stockholm.
- Bureus, J. T. 1886. Sumlen där vthi ähro Åtskillighe Collectaneer, som vtji een och annan måtta tiäna till Antiquiteternes excolerande. *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif*. BIII. I. 2. Stockholm.
- Hallström, G. 1929. N. J. Ekdahls norrländska resor och samlingar 1827-1830. *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1928-1929:72-159.
- Hellman, T. 1934. Bjärträ sockens minnen från forna tider. *Härnösandsposten* 1934-01-23.
- Hülphers, A. 1985 (1780). *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Fierde Samlingen om Ångermanland*. (Facsimil, Kungl. skytteanska samfundets handlingar nr 28. Umeå).
- Häggström, O. 1952. Bjärträ socken. Saga och sanning.
- Nordlander, J. 1892-1905 (1990). *Norrländska samlingar*. Första serien 1-6. (facsimil) Umeå.
- Nordlander, J. 1906. Kungsgården i Ångermanland. *Norrland* 1:27-32.
- Nordlander, J. 1943. *Underlagmannen Evert Hindersson på Holms gård. Hans släkt och grannar*. Norrländska samlingar IV:3.
- Rhyzelius, A. O. 1744. *Sviogothia munita eller Historisk förteckning på borgar, fästningar, slott, kongshus och kongsgårdar, som fordna tider hafwa varit, och än til en tel äro, uti Swea- och Götha riken....* Stockholm.
- Wallander, A. 1988. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 14/1987:152-165.
- Wallander, A. 1989. Styresholmsprojektet. *Arkeologi i norr* 2/1989:121-135.

RELIGIONSSKIFTE OCH
SOCKENBILDNING

RELIGIONSSKIFTE I NORR

En tidigmedeltida begravningsplats i Björned

av Leif Grundberg

INLEDNING

Norrlands och i synnerhet Ångermanlands kristnande har intresserat historiker, ortnamnsforskare, arkeologer, konstvetare och hembygdsforskare i över hundra år, och åtskilliga intressanta arbeten har framlagts i ämnet. Bland de tidigare verken ur denna skriftliga flora kan bl.a. nämnas Erik Modins skrift "Ångermanlands kristnande och tidigaste kyrkliga organisation" från 1910, Henrik Cornells avhandling "Norrlands kyrkliga konst under medeltiden" (1918) samt Gösta Buchts artikel i Från ådalar och fjäll 1923 med titeln "Kristendomens införande i Norrland". Flera viktiga arbeten ingår även i boken "Härnösands stift i ord och bild" från 1953, varav särskilt Nils Söderlinds och Bertil Berthelsons artiklar kan nämnas. Bristen på källor har dock gjort att forskningen, med några få undantag, i det närmaste stått stilla sedan dess. Intresset har vidare oftast ensidigt varit inriktade mot frågan *när?* och sällan beaktat frågorna *hur?* och *varför?*

Genom Styresholmsprojektets undersökningar i Ådalen har emellertid "nytt" arkeologiskt källmaterial av största betydelse för studier av såväl religionsskiftet som sockenbildningen i Ångermanland framkommit. I föreliggande artikel skall undersökningarna av den ur många synvinklar hittills enastående tidigkristna begravningsplatsen i Björned presenteras, och bilda underlag för en diskussion om religionsskiftet i området. Utgrävningen i Torsåkers medeltidskyrka och de därmed sammanhängande frågorna behandlas av förf. på annan plats i denna volym.

Björnedundersökningarna har tidigare presenterats av bl.a. Egebäck *et al.* (1991), Wallander (1991) och ingående behandlats i en C-uppsats i arkeologi av Eriksson & Bergegård (1992).

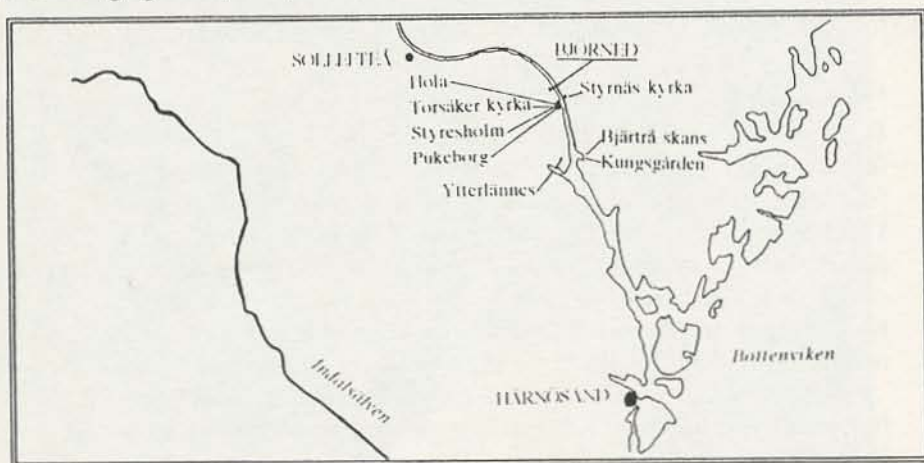

Fig. 1. Karta över Björned i Torsåkers sn och den övriga bygden i nedre Ådalen (efter Egebäck *et al.* 1991).

BJÖRNED

Byn Björned ligger på en höjdrygg i Torsåker sn, på västra sidan av Ångermanälven, c. 1,5 km norr om den nuvarande sockenkyrkan (fig. 1). Från det äldsta skriftliga omnämmandet år 1535 och en bit in på 1600-talet skrivs namnet *Bijörnöö* el. dyl. (T. Bucht 1955-71II:56f), vilket erinrar om att platsen under äldre järnåldern varit en ö i älven, som sedermera sammanbundits med fastlandet (Wallander 1988:fig.2-4).

Ättehögar och pestkyrkogård

Av de för Ångermanlands vidkommande ovanligt många bortodlade gravhögar i Torsåker sn, har ett tiotal legat inom Björneds by. Ekdahl omnämner minst 15 högar i byn 1827, Sidenbladh minst 8 st år 1864 och Olsson omnämner 3 bevarade gravhögar 1907 (Wallander 1988:159). Av dessa skall åtminstone två ha legat på hemmanet Björned 1:2, varav en har fotograferats av Olsson 1907. En noggrann genomgång av Björneds (och hela Torsåkers) kända fornlämningsbestånd har även publicerats av Stattin (1935). Inom byns ägor har dessutom ett par lösfynd gjorts vid olika tillfällen.

På en laga skifteskarta över byn år 1841 finns en "ättehög" markerad inom fastigheten Björned 1:2. Platsen som på kartan - till skillnad mot andra "ättehögar" - är utmärkt med en trapetsoid figur med raka sidor, är betecknad som samfällighet och är så ännu på 1957 års ekonomiska karta. Markeringen motsvarar i det närmaste området för den nu undersökta gravplatsen (Eriksson & Bergegård 1992:23f), och ligger i en svag västsluttning.

År 1913 undersökte folkhögskoleläraren Per Hugo en 7-8 m i diam st och 2 m h gravhög på denna plats som skadats vid anläggandet av en logebrygga, och påträffade därvid ett 15-tal totalt omrörda människoskelett som bedömdes häröra från en pestkyrkogård e.dyl. Skelettmaterialet återbegravdes i skogsmarken utanför Torsåkers nya kyrkogård först 1916 (Stattin 1935). 32 år efter Per Hugos undersökning, 1945, framkom vid plöjning ytterligare ett hundratal skelettdelar på den s.k. Hässjegärdan ett tiotal meter söder om gravhögen, omfattande revben, lårben, över- och underarmsben, bäckenben, ryggkotor samt tre kranier från tillsammans sex skelett (Hellman 1945; Stattin 1945). Bo Hellman har i en besiktningsrapport sammanfattat fyndet på följande sätt:

"Fyndplatsen är belägen på "Hässjegärdan" ca 20-40 m S - SO om logen till hemmanet Björned nr 1, som äges av Alfred Bergman, Björned Prästmon. Fyndet gjordes någon av de första dagarna i juni detta år när Bergman plöjde upp Hässjegärdan. Denna har veterligt icke tidigare varit lagd under plog, utan har här tills för något år sedan stått en kornhässja. Vid plöjningen påträffades i gårdets västra del ett flertal skelettdelar ca 1 dm under markytan. Bergman uppger, att det varit sex skelett och att samtliga voro orienterade i det närmaste i nord - syd med huvudena i söder. Tre skelett lågo i linje med några meters mellanrum och öster om det sydligaste av dessa lågo likaledes med några meters mellanrum parallellt tre skelett. Några andra fynd gjordes icke.

I gårdets östligaste och högsta del är en förhöjning i markytan, 4-5 m i diam och intill 0,2 m hög, vilken möjligen kan vara en genom odlingsarbete utplanad gravhög." (Hellman 1945)

De påträffade skeletten återbegravdes sedermera på kyrkogården invid Torsåkers kyrka.

Vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1963 registrerades lokalen - populärt kallad 'skelettåkern' - som fyndplats med fornlämningnummer 23 i Torsåker sn. Området är tyvärr påverkat av sentida aktivitet och bebyggelse i form av plöjning, kornhässjor och logar.

Björnedundersökningarna 1988-1991

Styresholmsprojektets undersökningar av 'skelettåkern' i Björned inleddes 1988, och har sedan dess genomförts dels i form av en folkhögskolekurs i arkeologi och dels 1991 såsom seminarieutgrävning för C1-studenterna i arkeologi vid Umeå universitet (Egeback *et al.* 1991), fig. 2. Materialet har bearbetats i en C-uppsats i arkeologi av två av seminariedeltagarna, Lisette Eriksson och Sofia Margareta Bergegård (1992), varvid även en kemisk och fysisk markanalys av

Fig. 2. Studenter från arkeologiska institutionen vid Umeå universitet frilägger skelettgravar under seminarieutgrävningen i Björned 1991. Foto: Leif Grundberg.

området genomfördes. 1988-89 års utgrävning finns redovisad i en rapport av Kjellberg & Wallander (1990), det osteologiska materialet från 1991 i en rapport av Hårding (1991), medan den arkeologiska rapporten för undersökningarna 1991 f.n. är under utarbetande. De osteologiska analyserna har utförts av Anna-Stina Kjellberg respektive Barbro Hårding vid Statens historiska museum.

Syftet med undersökningarna har varit att testa hypotesen att lokalen varit en tidigkristen begravningsplats med rötter i förhistorisk tid, samt att sätta in platsen i ett större lokalt och regionalt historiskt sammanhang med särskilt avseende på områdets kristnande och tidiga organisation. Under utgrävningarnas gång har några av frågeställningarna preciserats till att klarlägga gravområdets begränsning, status och användningstid, samt att lokalisera och utröna förhållandet till ev. kyrkobyggnader, förhistoriska bebyggelse lämningar och gravar. Vidare har det välbevarade skelettmaterialet visat sig vara betydelsefullt för undersökning av den tidigmedeltida agrara befolkningens hälsotillstånd, näringsunderlag och liknande.

Eftersom platsens stora forskningspotential såväl ur arkeologisk som osteologisk synvinkel snart stod klar, fick undersökningarna redan från början en tvärvetenskaplig inriktning. Osteologin betraktades således inte endast som en arkeologisk hjälpvetenskap, utan en osteolog (A.-S. Kjellberg resp. B. Hårding) har under samtliga säsonger deltagit som utgrävningsledare på platsen. På detta sätt har flera viktiga osteologiska iakttagelser kunnat göras direkt i fält, och undersökningsmetodiken kunnat ändras efter rådande förhållanden.

Inom det c. 150m² st centrala fyndområdet, vilket före undersökningens början avbanades med maskin, har under 1988-91 en stor mängd både brända och obrända ben framkommit, såväl i matjorden som i den underliggande leran, samt en till stor del recenta fynd i form av bränd lera, tegel, porslin och järnföremål/fragment e.t.c. Bland de äldre fynden i matjordslagret kan nämnas en hästbrodd av järnålderstyp (fig. 3). Många av dessa fynd kan dock ha omrörts vid sentida plöjning och annan aktivitet, eller ditkommit genom exempelvis gödsling.

Fig. 3. Hästbrodd av järnålderstyp, påträffad i omrörda lager på begravningsplatsen i Björned. Foto: Läns museet-Murberget.

Förutom de spridda djur- och människoben har c. tjugo mer eller mindre intakta gravar påträffats, orienterade i öst-västlig (eller VNV-ÖSÖ) riktning med huvudet i väster och - med ett undantag - helt utan gravgåvor. 1940-talets uppgift om att gravarna varit orienterade nord-syd med huvudena i söder, förefaller därmed helt oförståeliga; sannolikt har något missförstånd uppstått. De undersökta skeletten har i allmänhet varit mycket välbevarade. Samtliga intakta gravar har haft korslagda armar och i flera anläggningar har trärester och/eller spik från kistor kunnat iakttas. Åtskilliga av gravarna var emellertid störda av sentida verksamhet, och somliga skelett saknade bl.a. kranier. Härutöver påträffades spridda skelettdelar efter minst ett 20-tal barn och lika många vuxna. Totalt är således ett 60-tal individer hittills belagda på platsen. Av de omrörda brända benen som har bedömts vara recenta har inte något kunnat hänföras till människa. Möjligen kan somliga av dessa härröra från äldre, utplöjda boplats- eller gravrester.

Datering

Sju ¹⁴C-dateringar har hittills utförts på ben från sex olika individer, varav tre på Naturhistoriska riksmuseet (konventionella) och fyra på The Svedberg-laboratoriet i Uppsala (tandemaccelerator); ytterligare tre är nyligen inlämnade för analys i Uppsala. Dateringarna har kalibrerats i enlighet med Stuiver & Pearson (1986) resp. Stuiver & Becker (1986). Analyserna i Stockholm utfördes under stor tidspress, och ett av dessa prov (St-12111) har efter kalibrering gett ett o användbart värde - sannolikt p.g.a. alltför kort analysid. Detta prov kan således helt avföras ur diskussionen. Vidare har en individ (anl. 4) daterats såväl i Stockholm som i Uppsala, varav framgår att det förstnämnda laboratoriet i detta fall har en något äldre datering; endast ett av dessa prov kan sålunda användas för datering av platsen.

Av tabell 1 nedan framgår att anläggningarna (med 1 sigma) koncentrerar sig till perioden 1000-1200-tal, medan en anläggning (anl. 7) även med 2 sigma ligger före c. år 1000. Den sistnämnda anläggningen var en spädbarnsgrav i hock-

erställning som till synes låg i ett undre lager. Begravningsplatsens huvudsakliga användningstid kan förslagsvis hänföras till perioden 1000-1200 e.Kr., men lokalen har uppenbarligen varit i bruk redan före millennieskiftet.

Tabell 1. Hittills utförda ^{14}C -dateringar av skelett från Björned.

Labnummer	prov	ålder BP	cal AD (1s)	cal AD (2s)
St-12111	Anl. 1b	395±195	1328-1952	1260-1950
St-12112	Anl. 1a	910±100	1001-1220	901-1280
St-12113	Anl. 4	1115±105	777-1017	670-1156
Ua-1689	- " -	940±85	1010-1192	899-1260
Ua-1690	Anl. 5	885±60	1037-1223	1020-1260
Ua-1691	Anl. 6	805±105	1058-1280	1010-1391
Ua-1692	Anl. 7	1165±75	776-969	670-1010

Av de tre ännu ej färdiganalyserade proven härrör två från gravar som överlagrar varandra stratigrafiskt, vilket förhoppningsvis kan framgå av dateringarna.

Levande och döda

Av tabell 2 framgår att könsfördelningen på begravningsplatsen har en kraftig övervikt för män. Detta kan möjligen tyda på att merparten av kvinnorna ligger på en annan del av begravningsplatsen, men den norra delen av området - som med ledning av såväl skriftliga som arkeologiska källor från andra delar av Skandinavien (Nilsson 1989; Bennike 1991) vore sannolikast i detta avseende - är tyvärr kraftigt störd av senare verksamhet.

Tabell 2. Björnedsmaterialets köns- och åldersfördelning (efter Eriksson & Berggård 1992).

åldersgrupp	män	kvinnor	obest	totalt	%
<i>infant</i> (0-1 år)			24	24	
<i>infans I</i> (0-7 år)			1	1	38,46 %
<i>infans II</i> (5-14 år)			2	2	3,07 %
<i>juvenilis</i> (10-24 år)	2		5	7	10,77 %
<i>adultus</i> (18-44 år)	3	3		6	17,45 %
<i>maturus</i> (35-64 år)	4	1	2	7	18,97 %
<i>senilis</i> (50-79 år)	2			2	11,28 %
<i>adult</i> (vuxen)	9		7	16	
s:a	20	4	41	65	100 %

BJÖRNED, TORSÅKER SN, ÅNGERMANLAND

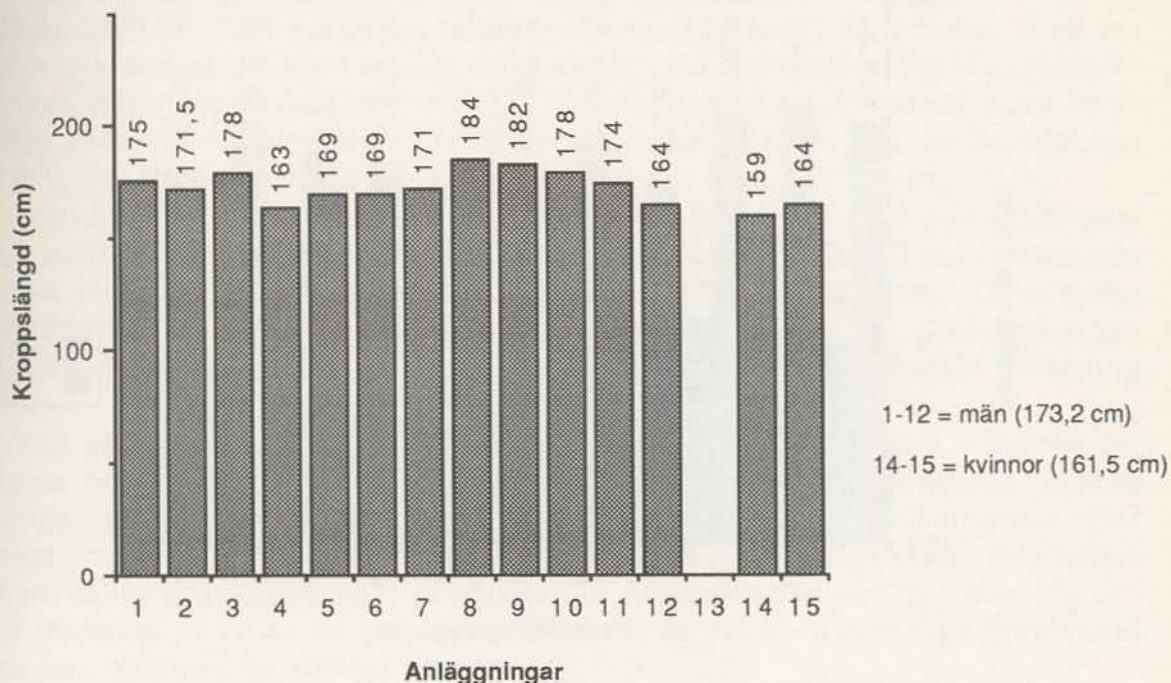

Fig. 4. Stapeldiagram över mätbara kroppslängder (lårbensberäkningar) hos Björnedsindividerna, efter Kjellberg & Wallander 1990; Kjellberg 1991; Hårding 1991. (Numreringen motsvarar ej faktiska anläggningsnummer).

Någon mer ingående studie av köns- eller åldersuppdelning, beräkningar av medellivslängd e.t.c. är ännu inte möjlig att genomföra, eftersom ett alltför begränsat antal gravar hittills är undersökta. Däremot kan kroppslängderna för de påträffade vuxna individerna vara av intresse. Medellängden - huvudsakligen beräknad utifrån lårbenets längd - uppgår till 173,2 cm (12 män) respektive 161,5 cm (2 kvinnor), och fördelar sig enligt fig. 4.

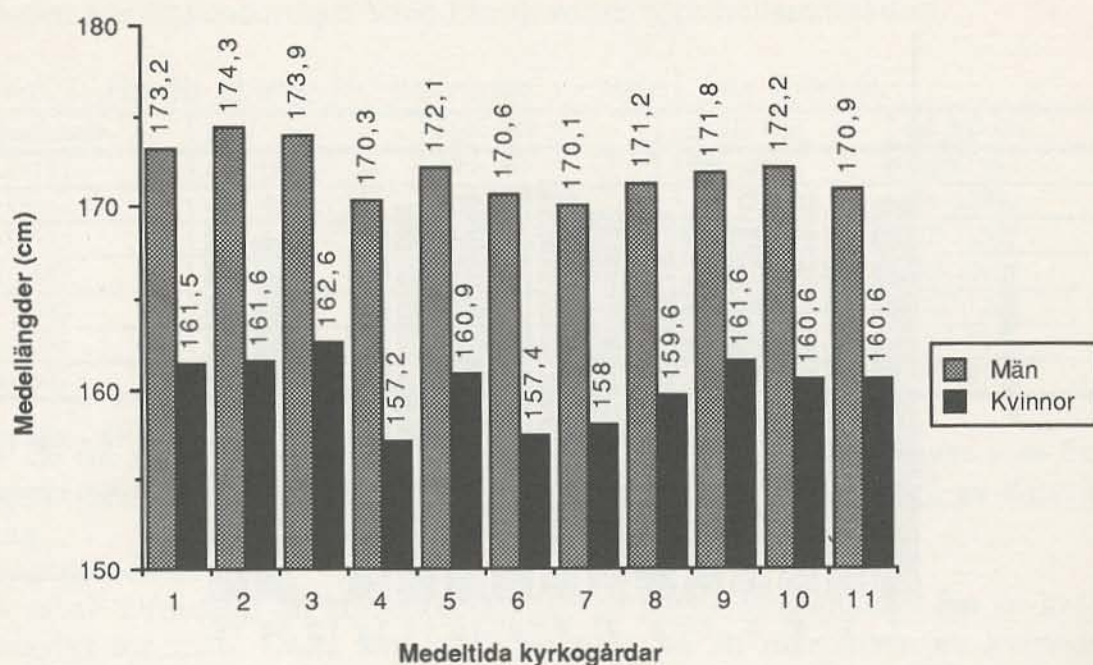

Fig. 5. Beräknade medellängder för vuxna individer på elva medeltida kyrkogårdar i Norden (efter Jacobzon & Sjögren 1982; Sjøvold 1982; Hårding 1987; Sigvallius 1989; Eriksson & Bergegård 1992). Materialet härrör från följande platser:

1) Björned (Torsåker sn)	Ångermanland	(1000-1200)
2) Västerhus (Frösön)	Jämtland	(1060-1350)
3) Leksand	Dalarna	(1050-1350)
4) Uppsala (kv. Kroken)	Uppland	(1300-1500)
5) Sigtuna (kv. Nunnan)	Uppland	(1000-1200)
6) Stockholm (Helgeandsh.)	Södermanland	(1300-1531)
7) Löddeköpinge	Skåne	(1050-1150)
8) Lund (PK-banken)	Skåne	(1000-1536)
9) Lund (S:t Stefan)	Skåne	(1000-1536)
10) Æbelholt	Sjælland, Danmark	(1185-1561)

Några slutsatser utifrån medellängden för kvinnorna kan inte dras, eftersom endast två mätbara individer påträffats. Vid en jämförelse med andra medeltida kyrkogårdar i Skandinavien (Hårding 1991; Eriksson & Bergegård 1992:57f), visar sig emellertid den manliga populationen i Björned vara något längre än genomsnittet (fig. 5). Vid ett tiotal lokaler i Syd- och Mellanskandinavien (i stadsmiljö) varierar medelvärdet per lokal mellan 170,1 och 172,2 cm, medan de två landsortskyrkogårdarna Leksand (Dalarna) och Västerhus (Jämtland) i norra Sverige i snitt räknar 173,9 respektive 174,3 cm. Björnedlokalen ansluter sig således närmast till 'den norrländska landsortsgruppen', där näringsförhållandena sannolikt varit bättre än i städerna.

Intressant ur denna synpunkt är att det undersökta materialet från den förväntade "rikare" miljön från det medeltida Vreta kloster i Östergötland gav en så hög medellängd som 176 cm för män (13 st) och 161,4 för kvinnor (22 st) (Backe 1990:13). Eller har andra faktorer inverkan på kroppslängderna, så att exempelvis endast ett visst socialt skikt av den tidigmedeltida Torsåkersbefolkningen blivit begravda i Björned? De socioekonomiska faktorernas stora betydelse även vid tolkningen av kristet gravskick har påtalats bl.a. av Brendalmo (1989), och måste självfallet tas i beaktande även i detta fall.

Bestickande i sammanhanget är f.ö. att kroppslängden för två påträffade gravar med osäker tidsställning norr om sakristian vid Torsåkers nuvarande kyrka, endast uppgår till 157 cm (kvinna) respektive 155 cm (man?). Detta synes bekräfta iakttagelsen från andra analyser (Sjøvold 1982), att kroppslängden generellt minskade fr.o.m. 1300-talet och några århundraden framåt. (Hårding 1991)

Vad gäller gravskicket så har träkistor - med eller utan kistspik - kunnat beläggas hos sju av de nitton mer eller mindre intakta anläggningarna, medan övriga gravar helt saknar spår av kistkonstruktioner. Inga lämningar efter kropparnas eventuella svepning har dock kunnat dokumenterats. Inte heller några säkra 'gravkäppar' har påträffats. En fragmentarisk järnkniv som låg under bäckenet på en av de manliga individerna är det enda egentliga gravfyndet och kan möjligen ha tillhört dräkten.

Det ursprungliga gravdjupet i Björned är svårt att bedöma på grund av den sentida aktivitet i form av plöjning och bebyggelse som förekommit på platsen. Kieffer-Olsen (1990:97) konstaterar emellertid att barngravar generellt verkar ligga grundare (40-60 cm) än vuxengravar (70-100 cm), och möjligen är detta orsaken till att en så stor mängd omrörda ben från barn påträffades under de första undersökningssäsongerna i Björned. Barnbenen behöver m.a.o. inte - som tidigare förmodats - indikera sekundäranvändning av begravningsplatsen.

Tre typer av armställningar hos de gravlagda har noterats inom området (fig. 6), nämligen de med Redins (1976) terminologi betecknade typerna B, C och D, d.v.s. korslagda armar över bäckenet (6 st), magen (8 st) respektive bröstet (3 st) (Eriksson & Bergegård 1992:51ff). Av dessa anses typ B vara den äldsta (särskilt vanlig under 1200-talet), medan C och D blir vanlig fr.o.m. 1300-talet (Redin 1976; Kieffer-Olsen 1990:97). I Björned dominerar hittills grupp C, men någon kronologisk uppdelning med ledning av armställningarna verkar av stratigrafiska iakttagelser och de utförda ¹⁴C-dateringarna att döma ej kunna göras av Björnedsmaterialet. Möjligen kan sociala faktorer ha styrt variationen i gravskicket.

ARMSTÄLLNINGAR

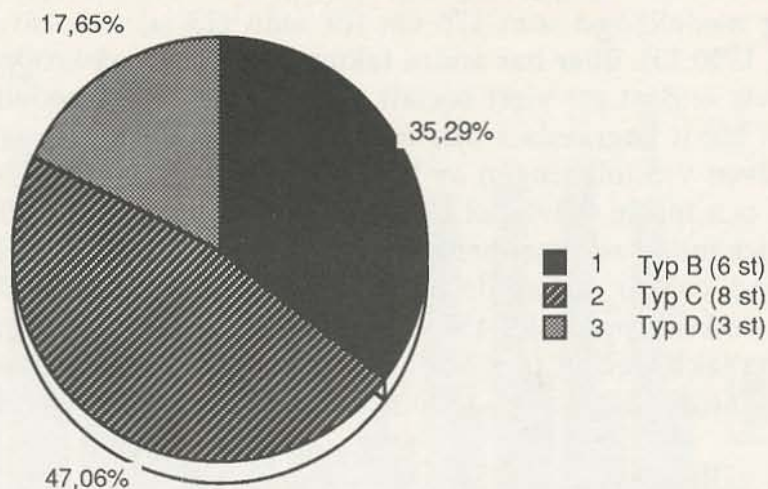

Fig. 6. Fördelning av olika typer av armställningar på begravningsplatsen i Björned (jfr Eriksson & Bergegård 1992:51f).

Gravar som stratigrafiskt överlagrar varandra har emellertid dokumenterats, vilket synes indikera att lokalen utnyttjats under en längre tidsperiod. Eftersom yngre begravningar i allmänhet dock inte verkar ha skadat äldre gravar, verkar någon form av markering ovan jord ha funnits, exempelvis av mindre stenar, träkors el. dyl. som finns belagt i Danmark (Kieffer-Olsen 1990:95). Några spår efter dylikt har emellertid inte påträffats.

Efter de första tre årens mindre undersökningar var endast gravar efter män kända från Björned, men under 1991 påträffades även flera kvinnor. Av de två intakta kvinno skeletten härrörde en från en 20-25 år gammal och 159 cm lång individ, vars bäckenben uppvisade spår efter två graviditeter. Hon hade vidare två huggmärken i pannan efter något vasst huggverktyg, vilka dock inte förorsakat hennes död. Den andra kvinnan var 164 cm lång, hade fött fem barn och dog vid c. 40 års ålder. Härutöver påträffades omrörda skelettdelar efter ytterligare ett par kvinnor. (Hårding 1991)

Flera av de begravda individerna bär spår efter förslitningsskador, fr.a. på ryggraden. Dessa förändringar uppträder huvudsakligen hos de äldre individerna. Den hittills äldste påträffade mannen, c. 66-75 år gammal, hade förutom på rygg-, hals-, bröst- och samtliga ländkotor, förslitningsskador även på bägge armbågslederna. Personen var dessutom helt stel i vänster höft, och var i det närmaste helt tandlös; i överkäken återstod endast en tand och i underkäken saknades bägge hörntänderna och de bakre kindtänderna (fig. 7).

I övrigt var tandsten mycket vanligt hos befolkningen, och flera fall av tandlossning har konstaterats. Karies har emellertid endast identifierats i ett fall, vilket synes överensstämma med andra undersökningar (se Bennike 1991:137) som visar att kariesfrekvensen i Skandinavien är lägre under tidig medeltid än under senare tidsperioder. Intressant nog så saknade dessutom två individer

Fig. 7. Anläggning 24 *in situ*, en c. 182 cm lång man tillhörande åldersgruppen *senilis* (66-75 år), som vid sin död bl.a. hade förslitningsskador i rygg, bröst och på halskotor, stel höftled på vänster sida och i det närmaste var helt tandlös. Foto: Leif Grundberg.

samma kindtänder på såväl höger som vänster sida i överkäken. (Hårding 1991)

Sannolika genetiskt betingade defekter, d.v.s. ärftliga drag, har iakttagits hos flera individer. Så ligger exempelvis ryggmärg och nervbanor oskyddade genom en öppen kanal på korsbenets yttersida (*spina bifida*) hos tre personer, och en vuxen man uppvisar en öppen pannsöm vilken normalt sluts redan vid 1,5-3 års ålder. (Kjellberg & Wallander 1990; Hårding 1991)

Resultat och tolkning

Vid detaljinventering av Björnedslokalen 1991 påträffades med stor sannolikt resterna efter en av de förhistoriska gravhögar som enligt uppgift skall ha funnits på fastigheten Björned 1:2, nämligen den som fotograferats av Eskil Olsson 1907. Högen, som ligger vid vägen blott ett 20-tal meter nordväst om utgrävningssplatsen, är kraftigt förstörd genom att en jordkällare ingrävts från dess norra sida. Genom ett provschakt kunde rester efter ett förmodat boplatslager beläggas söder om högen, vilket fortsätter mot norr inunder anläggningen. Graven indikerar således en förhistorisk boplats som också kan ha efterlämnat delar av det fyndmaterial i form av bränd lera, brända ben m.m. som framkommit i anslutning till begravningsplatsen.

Undersökningarna har vidare genom sökschakt hittills kunnat begränsa begravningsplatsens utsträckning i söder och öster. Någon fysisk begränsning i form av murar, diken, pinnhål efter inhägnader e.dyl. har emellertid inte kunnat iakttagas. En sådan borde dock ha funnits om platsen varit en invigd kristen kyrkogård. Enklare staket eller liknande torde tyvärr vara ytterst svåra att belägga, med tanke på att området är kraftigt stört genom bebyggelse och plöjning som exempelvis skadat en stor del av gravarna på platsen. Den utförda fosfatanalysen visar att gravområdet sannolikt fortsätter utanför de upptagna schakten mot sydväst (Eriksson & Bergegård 1992:33, fig. 20), och västnordväst.

De stenkonstruktioner som framkommit inom det centrala fornlämningsområdet har visat sig vara rester efter sentida verksamhet, och bl.a. har stolphål efter den ovannämnda kornhässjan påträffats. Den av Per Hugo år 1913 utgrävda högen med sammanblandade skelettdelar, torde ha uppstått genom att gravar som framkommit vid verksamhet på platsen i historisk tid återbegravts på detta sätt, möjligen i en redan befintlig förhistorisk gravhög.

Med ledning av de hittills vunna undersökningsresultaten, kan således konstateras att en tidigkristen begravningsplats eller kyrkogård anlagts på eller intill en förhistorisk boplats/gravplats. Begravningsplatsen synes ha tagits i bruk under vikingatiden, och övergivits senast under 1200-talet. Med tanke på att Torsåkers nuvarande kyrka genom projektets undersökningar kunnat dateras till förra hälften av 1200-talet (se förf. följande artikel), förefaller Björnedslokalen kunna vara en direkt föregångare till denna. I så fall torde emellertid en kyrkobyggnad av något slag ha funnits även i Björned, men några sådana rester har ännu ej påträffats. Huruvida platsen skall betraktas som en 'sockenkyrkogård' eller ej kan m.a.o. inte med säkerhet avgöras.

Den väldaterade tidigkristna kyrkogården i Björned med dess förhållandevis välbevarade skelettgravar, är en betydelsefull pusselbit för forskningen om Mellannorrlands kristnande och tidiga organisation samt inte minst en ovärderlig källa till studie av människornas levnadsförhållande, hälsa m.m. Platsen utgör dessutom en av de få platser där vi har möjlighet att arkeologiskt undersöka en lokal med direkt platskontinuitet mellan hednisk och kristen tid. Innan en övergripande analys och tolkning av detta material kan göras, krävs dock att en större del av lokalen undersöks.

Ett omfattande svenskt jämförelsematerial i form av undersökta kristna kyrkogårdar har tillkommit under de senaste decennierna, även om osteologiska analyser i många fall ännu saknas (Redin 1991). Från det nordsvenska området är dock antalet undersökta kyrkogårdar mycket begränsat - särskilt vad gäller äldre medeltid - men viktigt material föreligger bl.a. från de väldokumenterade lokalerna i Västerhus, Jämtland (Gejvall 1960) och Leksands kyrka i Dalarna (Serning 1982; Sjøvold 1982).

NÄSSOM I BJÄRTRÅ - ÄNNU EN "SKELETTÅKER"?

Någon direkt motsvarighet till begravningsplatsen i Björned är inte känd med säkerhet i Ångermanland, men mycket intressanta fynd i sammanhanget visar sig vid en arkivgenomgång ha gjorts i början av 1930-talet så nära Björned som i Nässoms by i Bjarträ socken. I samband med vägarbete i februari 1933 påträffades nämligen, i en leråker c. 150 m söder om den medeltida kyrkoruinen i Bjarträ, minst 14 skelett och skelettrester av varierande bevaringsgrad. Anläggningarna uppgavs ligga på 60-80 cm djup "i grupper två och två med något avstånd från varandra och troligast med huvudändan mot 'nordost'" (ATA). Erik Modin (1933) meddelar i en tidningsartikel redan den första mars med förfäran "att åtminstone ett 20-tal skelett blivit bortkörda och använts som vägbyggnadsmateriel". Fyndplatsen uppges ligga "ett 30-tal meter" över havet. I ett utlåtande över några insända skelettdelar menar Riksantikvarieämbetet en vecka senare, utan att platsen besiktats, att fyndet "med stor sannolikhet härröra från någon pestkyrkogård från senare tid".

Modin omnämner vidare att även en "stenmur" påträffats vid vägarbetet ett stycke väst eller nordväst om gravplatsen och c. 150 m sydost om kyrkoruinen. Anläggningen beskrivs som ringformig och kallmurad av gråsten, c. 1 m tjock och i allmänhet 1/3-1 m hög, på några ställen intill 2,2 m hög. Muren uppges ha genombrutits på något ställe under arbetets gång.

Någon undersökning av fyndplatsen i Nässom har inte företagits, och innan en sådan görs måste hypotesen om pestkyrkogård - jämför motsvarande tankegångar om Björned - anses som ytterst osäker. I själva verket är möjligheten mycket stor att platsen är en motsvarighet till begravningsplatsen i Björned. Kan vi måhända börja se ett mönster med tidigkristna begravningsplatser ett stycke ifrån den senare sockenkyrkogården? De traditionsuppgifter om äldre kyrkplatser som finns från många av landskapets socknar är intressanta ur denna synvinkel. Björnedlokalen skulle i så fall inte vara unik i sitt slag.

Förhoppningsvis kommer Styresholmsprojektet under de närmaste åren få möjlighet att åtminstone försöka lokalisera fyndplatsen i Bjarträ och göra en provundersökning för att klarlägga datering, omfattning och bevaringsgrad.

HEDNISKT GRAVSKICK OCH KRISTNA INFLUENSER

Undersökningarna av den tidigmedeltida begravningsplatsen i Björned och uppgifterna om en möjlig motsvarighet i Bjarträ, har aktualiserat ett flertal frågor kring religionsskiftet i Norrland. Varför anlades exempelvis inte begravningsplatsen i Björned vid Hov på platsen för den nuvarande kyrkan, och när genomfördes en ev. överflyttning dit? På ett högre plan infinner sig frågor så-

som: När skedde 'konverteringen' och hur gick processen till? Finns det tidsmässiga skillnader i olika delar av Nordskandinavien? Varifrån kom de kristna influenserna och vilka hade intresse av att sprida religionen? Vilka var det som först anammade den nya läran och var begravdes de första kristna? Hur var förhållandet till den gamla tron? Hur påverkades samhällets organisation och det dagliga livet av religionsskiftet? Ja, frågorna är många och kan självfallet inte besvaras enbart utifrån undersökningarna av Björnedslokalen. I det följande skall endast några korta reflektioner göras utifrån de arkeologiska källor som står oss till buds.

Runstenar

Förekomsten av runstenar med kristna kors och böneformler har inom forskningen setts som en av de mest konkreta tidiga bevisen på kristendomens genombrott i Sverige, och Gräslund (1991) har för Mellansveriges del föreslagit att dessa även kunnat fungera som en kristen 'invigning' av senvikingatida by- och gårdsgravfält. Genom att stenarna är förhållandevis väldaterade, utgör de även en viktig kronologisk källa. Av denna anledning är det mycket uppseendeväckande att Medelpad har åtminstone 18 runstenar/inskrifter - flertalet med kors eller böneformler - helt eller delvis bevarade (Hellbom 1979), medan Ångermanland helt och hållet saknar säkra uppgifter om runstenar. Varför?

Ur dateringssynpunkt så hänförs runstenarna i Medelpad till 1000-talets mitt. Selinge (1977:410) frågar sig om seden att resa runstenar varit så tidsbegränsad, att den redan var omodern när Ångermanland nåddes av kristendomen. Religionsskiftet skulle i så fall inträda senare i detta landskap, vilket Selinge menar även skulle kunna förklara Ångermanlands övervikt för senvikingatida fynd; d.v.s. omkring en generations fler hedniska gravar än i Medelpad. Denna hypotes faller dock på de tidiga dateringarna i Björned, som indikerar ett kristet gravskick redan före 1000-talets mitt. Förklaringen är måhända att söka i historiska skillnader mellan landskapen, vilka vi ännu ej kan överblicka.

Senvikingatida gravar

Broberg (1991) har nyligen behandlat religionskiftet i Norduppland, utifrån dateringen av undersökta brand- respektive skelettgravar i området. Ett stort antal senvikingatida gravar med mynt från 1000-talet samt s.k. dubbelhelkammor med en huvudsaklig datering till 1100-talet har därvid kunnat användas. Slutsatsen är att religionskiftet varit en utdragen process i norra Uppland och har där till skillnad mot i Mälardalens centralområden inträffat relativt sent, kanske först under 1100-talets början. De traditionella gravfälten har uppenbarligen använts även för de första skelettgravarna, och har varit i bruk ännu under 1100-talets senare hälft. Detta skulle också kunna vara fallet i Björned, där ett förkristet gravfält uppenbarligen har funnits. Skillnaden är att den kristna begravningsplatsen i Björned synes ha använts under ett par hundra år, och således möjligen utvecklats till en allmän kyrkogård.

För Ångermanlands del är endast ett fåtal senvikingatida gravar vetenskapligt undersökta, och några motsvarande analyser som i Uppland kan därför inte utföras. Endast fem säkra myntförande gravar är kända i landskapet,

varav två har mynt från 900- eller 1000-talen (Malmer & Wiséhn 1983:8f). Det förstnämnda fyndet består av två islamiska dirhamer från 940-talet använda som smycken, vilka påträffats i en kammargrav på Holmgravfältet, Överlänns sn, tillsammans med andra gravgåvor. Det andra gravfyndet härrör från en skelettgrav på Långön i Tåsjö sn, där fem genomborrade mynt från 900- och 1000-talet påträffats tillsammans med andra gravgåvor. Slutmyntet är tyskt och präglat under perioden 1071-86. Inga av dessa gravar kan således betraktas som kristna. Genom Tåsjögravfältets topografiska läge i nordvästligaste Ångermanlands skogsområden och dess speciella karaktär och gravskick har dessa tolkats som samiska (t.ex. Zachrisson 1987), och dateringen kan m.a.o. inte appliceras på förhållandena i de centralare delarna av landskapet.

Egebäcks (1990) studie av övergången mellan den yngre järnåldern och medeltiden längs Ångermanälven visar att den sena vikingatiden i fyndmaterialet är väl representerad i Ådalen, och att såväl områdes- som platskontinuitet under övergångstiden kan beläggas i flera socknar. Egentliga skelettgravar är dock endast kända i några fall (Sellinge 1977:302). Sålunda innehöll en gravhög vid Eds kyrka en vapengrav med jordat lik, som genom fyndmaterialet kan dateras till sen vikingatid, troligen 1000-talet (Egebäck 1990:17f). En vapengrav med rester efter tre skelett på ett trägolv i en hög undersöktes under 1800-talet i grannsocken Resele, och kan p.g.a. en yxa sannolikt dateras till 1000-talet (Sellinge 1977:302; Egebäck 1990:16f). Ett par skelettgravar med endast ett fåtal föremål såsom sölja och remfäste är dessutom kända från Multrä sn. Alla dessa anläggningar är uppenbarligen influerade av det kristna gravskicket, men gravgåvor har som synes fortfarande under 1000-talet lagts ned i gravarna i Ångermanälvens övre dalgång. Av Egebäcks fyndgenomgång framgår emellertid att brandgravskicket förekommit även i nedre Ådalen, exempelvis i Nora sn ännu under 1000-talet eller den yngsta vikingatiden.

Det tidigare nämnda gravfältet vid Holm och dess granne i Björkå, bägge i Överlänns socken, tillhör de allra intressantaste i Ångermanland ur denna synpunkt, dels för deras storlek, varierande gravformer, fyndmaterial och vikingatida datering, och dels för att de är vetenskapligt undersökta under modern tid (L-M: Hellman 1944; L-M: Brøndsted 1950; se även Sellinge 1977:302ff, 314ff och Egebäck 1990:29ff). Styresholmsprojektet avser att bearbeta och publicera detta viktiga källmaterial som framtogs under 1940-talet.

Holmgravfältet är genom sin koncentration av stora högar ensamstående i sitt slag i Ångermanland. Nio anläggningar har undersökts, varvid fyra vikingatida skelettgravar under ansenliga högar respektive en treudd påträffats. Dessa gravar kan genom ett flertal gravgåvor huvudsakligen dateras till 800- och 900-talen. I två fall fanns såväl brand- som skelettgravskick representerade i samma anläggning. Sellinge påpekar att den ovannämnda kammargraven med 900-talsmynt - en kvinnograv som även innehöll en häst - såväl ur konstruktions- som innehållsmässig synvinkel starkt påminner om kammargravarna på Birka i Mälaren.

Vid gravfältet i Björkå - det största i Ångermanland och Medelpad med c. 50 anläggningar - har tio gravar undersökts, varav sex innehöll skelettgravar (fig. 8). Flera av dessa saknar helt och hållet gravgåvor, och kristet inflytande kan

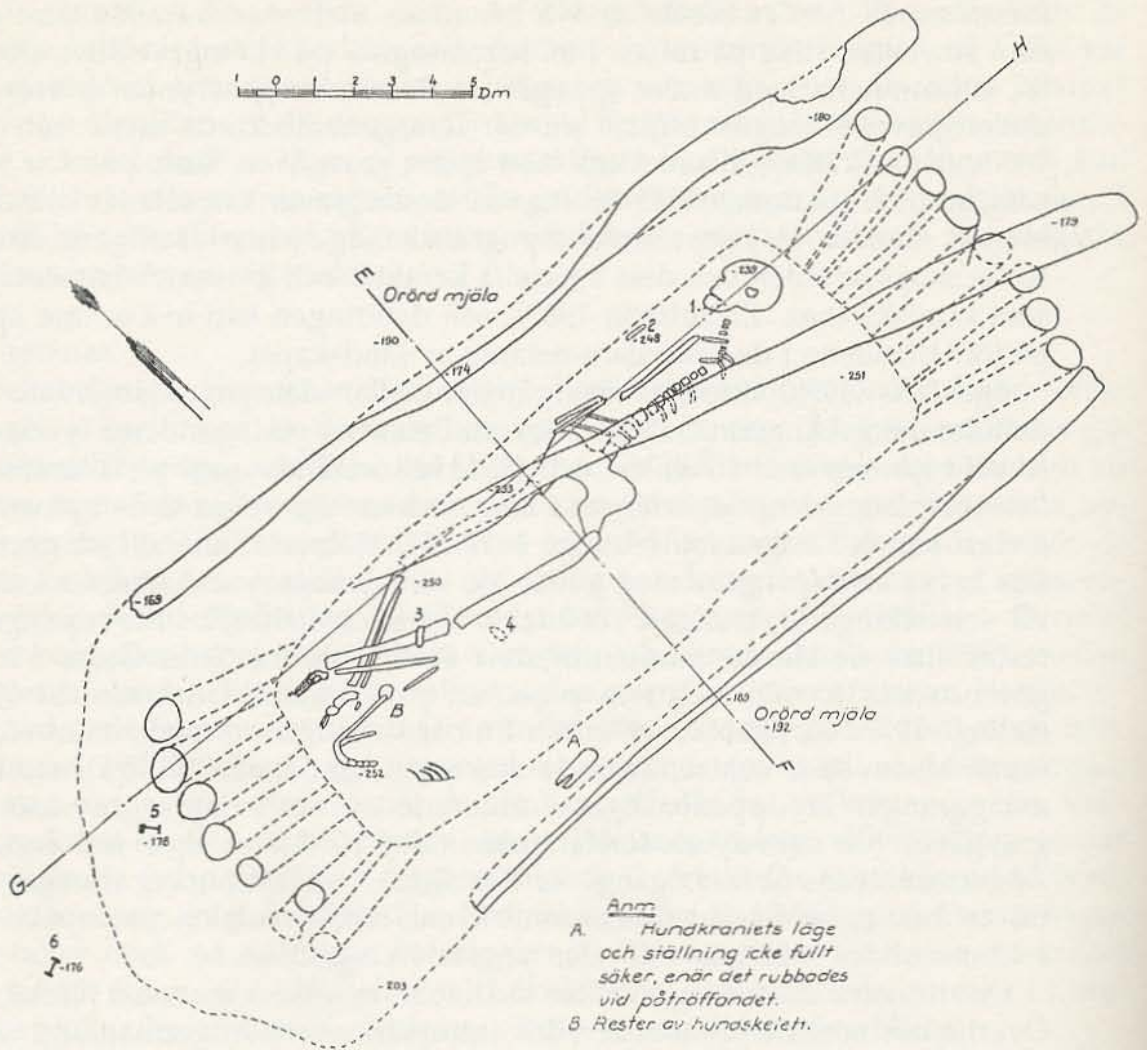

Fig. 8. Planritning av en av de undersökta skelettgravarna vid Björkå i Överlänns sn. Länsmuseet-Murbergets arkiv.

också förmodas utifrån några av gravarnas orientering, kistkonstruktioner samt avsaknad av överbyggnad. Intressant nog synes dock några skelett ha överlagrats av brandgravar, och kan med andra ord antas härröra från övergångstiden och vittna om den "trostolerans" som utmärkte denna tidsperiod (jfr Brink 1990:52ff).

Gräslund (1985, 1991a) har vid flera tillfällen påtalat svårigheten i att bedöma religionstillhörighet enbart utifrån enstaka element i gravskicket eftersom social status och andra faktorer kan spela in, och en försiktighet måste naturligtvis iakttagas även i detta fall. En närmare analys av materialet från Holm och Björkå samt övriga undersökta senvikingatida gravar i Ångermanland, skulle dock kunna bilda underlag för en angelägen jämförelse med begravningsplatsen i Björned.

De stora gravfältens lokalisering till Överlänns sn är f.ö. av intresse för Styresholmsprojektet ur flera aspekter, eftersom lokalerna synes indikera bygdens bebyggelsemässiga och sociala tyngdpunkt under yngre järnåldern - således en föregångare till området kring Styrnäs-Torsåker. Flera iakttagelser i detta avseende kan göras, exempelvis att distalbranten kan förmodas ha sammanfallit med den kraftiga krök som Ångermanälven gör just i Överlänns-området, samt att älven blir så smal att socknarna uppströms detta område - till skillnad från nedre Ådalen - har ägor på bägge sidor av älven. Vidare är ortnamnsmaterial av stort intresse, med uppenbara uppkallelse- och centralortskaraktär såsom namnparet Sigtom (av Sigtuna) och Offsal (av Uppsala) - bägge i Överlänns sn (Hellberg 1984:140).

DE FÖRSTA KRISTNA OCH RELIGIONSSKIFTET I SVERIGE OCH ÅNGERMANLAND - SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER

Utifrån ett omfattande norskt material har Vibe Müller (1989 in press) påvisat att åtskilliga sockenkyrkor föregåtts av såväl mindre träkyrkor som tidigkristna gravar, vilka fått sin placering utifrån en existerande, förkristen gravtradition på platsen. Järnålderns gårdsgravfält har i dessa fall således - fr.o.m. 900- och 1000-talen - börjat användas för kristna begravningar, varefter en kyrka så småningom uppförts på platsen. Vibe Müller tolkar detta som att de första kristna gravplatserna troligen har tillhört järnåldersgårdarna, och att de något senare privata kyrkorna genom införandet av den kanoniska kyrkorätten under 1100-talets mitt övergick i kyrkans ägo och ersattes av större sockenkyrkor, vanligtvis av sten. Den juridiska förutsättningen för sockenbildningen i Norge skulle således ha förelegat först under 1100-talets andra hälft. Brendalsmo (1989 in press) - som påtalar vikten av att skilja mellan den 'officiella' och 'folkliga' religionen, vilka han menar stod i ett motsatsförhållande grundat på sociala, ekonomiska och politiska faktorer - ser denna trestegsutveckling på följande sätt:

"...at den lokale herskerelite, representert ved enkelte storbønder, etterhvert så det nødvendig å reise ei kirke på gårdens gravplass som ledd i å oppnå legitimitet for sin maktposisjon også innenfor det framvoksende feudalsamfunnet, med sine særegne religiøse ytringsformer. Hvorfor vi dermed ikke finner kirkeanlegg på hver større gårds gravfelt må i så fall finne sin forklaring i bl.a. det lokale maktpolitiske spill. Uansett bør vi forvente å finne langt flere kristne gravplasser i forlengelsen av de norrøne, enn hva vi har funnet hittil." (Brendalsmo 1989 in press)

Kanske är det i detta ovannämnda sammanhang som vi skall sätta in den tidigkristna begravningsplatsen i Björned som föregåtts av en förkristen gravplats, och måhända även den ännu ej undersökta fyndplatsen i Bjarträ. De "maktpolitiska" faktorer som senare bestämde lokaliseringen av den senare sockenkyrkan och kyrkogården i Torsåker, måste naturligtvis sättas i samband med det Hov, d.v.s. den förhistoriska kultplats, som enligt ortnamnet funnits där (se vidare förf. artikel om Torsåkers kyrka i denna volym). Kyrkans plats skulle sålunda motsvara de av Brendalsmo (1989 in press) påtalade "særegne gravplasser på slutten av den norrøne periode for den absolutte elite i lokal- og

regionalmiljøene, lokaliteter hvor bl.a. hovedsognekirkene seinere ble reist", som bl.a. exemplifieras av Hof i Vestfold. Eksempel på kultplatskontinuitet, d.v.s. att kristna kyrkor anlagts på förhistoriska kultplatser, finns även från andra ställen såväl inom svenskt som norskt område (Vibe Müller 1989 in press; Gräslund 1991:45f; Brink 1990:358), varav särskilt de nyligen genomförda undersökningarna av Frösö kyrka i Hov, Jämtland, kan nämnas (Hildebrandt 1989). Men också *avsaknaden* av kultplatskontinuitet finns belagd i åtskilliga fall (Skre 1988), vilket tyder på att företeelsen inte behöver vara så regelbunden som ofta förmodas.

I Ångermanland har platskontinuitet mellan vikingatida gravar och medeltida kyrkor med säkerhet kunnat påvisats i socknarna Ed och Boteå (Egebäck 1990:64), men självfallet bör även Torsåker med sina otvetydiga uppgifter om bortplöjda gravhögar i Hov på det nuvarande Prästbordets ägor, liksom Styrnäs med två järnåldersgravfält i direkt anslutning till kyrkan räknas till denna kategori. Att de förkristna gravfälten Ångermanland - i likhet med exv. Uppland - fortsatt att användas för kristna begravningar framgår även av de väldokumenterade skelettgravarna i Björkå, Överlänns sn.

Björnedslokalen skulle sålunda kunna tolkas som en gårds- eller bygravplats, och i ett sådant sammanhang kan möjligen de gemensamma och förmodade ärftliga skelettförändringarna hos några undersökta individer vara intressant. Materialet är emellertid ännu alltför begränsat för att ha något bevisvärde i detta avseende.

Till skillnad mot förhållandena exempelvis i norra Uppland, där en kronologisk lucka föreligger mellan de senaste daterade skelettgravarna på gårdsgravfälten (1100-talets andra hälft) och de äldsta kända beläggen för kyrkobyggen och sockenbildning (sent 1200-tal) (Broberg 1991:66), kan vi således förmoda att de ångermanländska sockenkyrkorna som uppfördes under 1200-talets början (se förf. följande artikel) direkt ersätter kristna gårds- eller bygravfält av den typ som påträffats i Björned. Brink (1990, 1991:135) förlägger religionsskiftet i Hälsningland till perioden c. 1050-1150 och menar att de första sockenkyrkorna i landskapets uppförts på centrala samlingsplatser genom gemensamma tingsbeslut, varvid de äldsta socknarna anpassades till naturligt avgränsade och befintliga bygder.

Ett sådant tingsbeslut kan ha medfört att gravläggningen i Björned upphörde och överflyttades till Hov i Torsåker, där bygdens tyngdpunkt fanns vid denna tid. Men då hade redan 5-10 generationer kristna fått sin sista vila på den plats vi nu blott kallar "Raä 23".

REFERENSER

Otryckta källor

Länsmuseet-Murbergets arkiv (L-M), Härnösand.

Torsåkers sn: Dokumentationsmaterial, Björned

Överlänns sn: Brøndsted, J. 1950. Rapport. Gravfältet i Holm.

Hellman, B. 1944. Rapport. Gravfältet i Björkä.

Litteratur

- Backe, M. 1990. *Osteologisk analys från medeltida Vreta kloster k:a, Vreta kloster sn, Östergötland*. Opubl. rapport.
- Bennike, P. 1991. Middelalderens skeletfund. En historisk oversigt over antropologiske studier af danske skeletter. *Hikuin* 17:135-144.
- Berthelson, B. 1953. Den kyrkliga byggnadskonsten. *Härnösands stift i ord och bild*:207-270. Stockholm.
- Brendalmo, A. J. 1989 (in press). *Å ta trua. Religion og makt i feudaliseringsen*. Foredrag holdt på Nordisk arkeologkongress i Trondheim, 28/8-1/9 1989.
- Brink, S. 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Uppsala.
- Brink, S. 1991. Sockenbildningen i Sverige. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*:113-142. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
- Broberg, A. 1991. Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*:49-79. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
- Bucht, G. 1923. Kristendomens införande i Norrland. *Från ådalar och fjäll* 1923:110-153.
- Bucht, T. 1955-71. *Ortnamnen i Västernorrlands län*. Del I-IV. Sveriges ortnamn. Uppsala.
- Cornell, H. 1918. *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala.
- Egebäck, P.-E. 1990. *Övergången från yngre järnålder till medeltid. En studie rörande bosättnings- och politisk-ekonomisk kontinuitet längs Ångermanälven*. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ.
- Egebäck, P.-E., Grundberg, L. & Gustafsson, S. 1991. *Björned - en tidigmedeltida kyrkogård i Ådalen. Seminariegrävning av fornlämning nr 23, Torsåker sn, Ångermanland* 15/5-7/6 1991. Umeå/Härnösand.
- Eriksson, L. & Bergegård, S.M. 1992. *Björned. En studie av en tidigkristen gravplats i Torsåkers sn, Ångermanland*. Opubl. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ.
- Gejvall, N.-G. 1960. *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*. Lund.
- Gräslund, A.-S. 1985. Den tidiga missionen i arkeologisk belysning - problem och synpunkter. *Tor* 1983-1985:291-313.
- Gräslund, A.-S. 1991. Var begravdes bygdens första kristna? *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*:37-48. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
- Gräslund, A.-S. 1991a. Gravmaterialet som källa till kunskap om religiösa förhållanden. *Gravfältundersökningar och gravarkeologi. Forskning för kulturmiljövård* 3:83-87. Stockholm.
- Hellberg, L. 1084. Svetjud och Norrlanden. En kompakt forskningsrapport. *Florilegium nordicum*:135-145.
- Hellbom, A. 1979. *Medelpads runstenar*. Sundsvall.
- Hellman, B. 1945. Besiktningssprotokoll, dnr 3447/1945. ATA.

- Hildebrandt, M. 1989. Frösö kyrka på hednisk grund. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 2 Järnålder-medeltid:153-166. Fornvårdaren 24. Östersund.
- Hårding, B. 1987. *Osteologisk rapport om gravfältet Nunnan, Sigtuna, 1987*. Opubl. rapport.
- Hårding, B. 1991. *Osteologisk analys. Björned 1991*. Opubl. rapport.
- Jacobzon & Sjögren 1982. Människor i stadens utkant. Helgeandshusets kyrkogård berättar om liv och död. *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*:112-133. Stockholm.
- Kieffer-Olsen, J. 1990. Middelalderens gravskik i Danmark - en arkæologisk forskningsstatus. *Hikuin* 17:85-110.
- Kjellberg, A.-S. 1991. *Osteologisk analys av material från Ån. Torsåkers sn, Björned 1:2, 1989-90*. Opubl. rapport.
- Kjellberg, A.-S. & Wallander, A. 1990. *Styresholmsprojektet. Rapport 1990:1*. Länsmuseet-Murberget, Härnösand.
- Malmer, B. & Wiséhn, I. 1983. *Myntfynd från Ångermanland*. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 2. Stockholm.
- Modin, E. 1910. *Ångermanlands kristnande och tidigaste kyrkliga organisation. En historisk undersökning*. Sollefteå.
- Nilsson, B. 1989. *De Sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning..* Kyrkovetenskapliga studier 44. Stockholm.
- Redin, L. 1976. *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta Archaeologica Lundensia. Lund.
- Redin, L. 1991. Människan i medeltid - och hennes kvarlevor i nutid. *Gravfältsundersökningar och gravarkeologi*. Forskning för kulturmiljövård 3:88-101. Stockholm.
- Selinge, K.-G. 1977. Järnålderns bondekultur i Västernorrland. *Västernorrlands förhistoria*. 1977:153-459. Härnösand.
- Serning, I. 1982. Fyndgravar och gravfynd. *Tusen år på Kyrkudden. Leksands kyrka, arkeologi och byggnadshistoria*:71-141. Falun.
- Sigvallius, B. 1989. *Kvarteret Kroken, Uppsala. Osteologisk undersökning av 101 gravar, december 1988-januari 1989*. Opubl. rapport.
- Sjøvold, T. 1982. Skelettfynd. *Tusen år på Kyrkudden. Leksands kyrka, arkeologi och byggnadshistoria*:165-177. Falun.
- Skre, D. 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Øvre Ervik.
- Stattin, M. 1935. (sign. Rinaldo). *Torsåkerbygdens fornminnesmärken. Västernorrlands Allehanda*.
- Stattin, M. 1946. Skelettfyndet i Björned. *Torsåkers hembygdsskrift*. Häfte II:54-56.
- Stuiver, M. & Becker, B. 1986. *Radiocarbon* 28:863-910.
- Stuiver, M. & Pearson, G.W. 1986. *Radiocarbon* 28:805-838.
- Söderlind, N. 1953. Stiftets förhistoria och tillkomst. *Härnösands stift i ord och bild*:27-66. Stockholm.
- Vibe Müller, I. H. 1989 (in press). *Fra ættefelleskap til sognefelleskap. Om overgangen fra hedensk til kristen gravskikk*. NAVF-rapport
- Wallander, A. 1988. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 14/1987:152-165.
- Wallander, A. 1991. Styresholm och Styresholmsprojektet. *Faxeholm och nordsvensk medeltid. Ett idéseminarium i Söderhamn 11-12 april 1991*:17-20. Gävle.

Religionsskifte i norr - en tidigmedeltida begravningsplats i Björned.

Zachrisson, I. 1987. Saamis - Swedes - Russians - Organized Cooperation or Not? Nordisk TAG. Rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15.-17. november 1985:75-86. København.

TORSÅKERS MEDELTIDSKYRKA OCH SOCKENBILDNINGEN I ÅNGERMANLAND

av Leif Grundberg

TORSÅKER - EN MIRAKULÖS MEDELTID

"IN parrochia Thorsaaker regionis Angermannelandh, Vpsalensis dyocesis, villa gue vocatur Cleena, rusticus quidam senex et simplex nomine Aaswidher post mediam noctem festi beate Birgitte anno domini M^oCDXXIJ^o excitatus clamare cuiusdam mulieris et latratu canum..." (Lundén 1950)

Så lyder inledningen till den mirakeluppteckning som dominikanerbrodern Gregorius i Stockholm nedtecknade år 1423, efter berättelse av Torsåkersbonden Åsvid (Aaswidher) i byn Klen. Åsvid hade på natten till den 7 oktober året dessförinnan - d.v.s. natten till "den heliga Birgittas festdag" - blivit väckt av "kvinnoskri och hundskall" efter att hans välfyllda visthusbod utanför gården blivit "hemligen antänd". Genom att åkalla Herren "genom hans heliga nedtagande från korset", med "den heliga Birgittas förbön", löfte om "vallfärd med offergåvor till minnesbilden av Herrens korsnedtagning och till S:ta Birgittas helgedom" samt bön om att mordbrännaren måtte förlåtas, blev han i stånd att själv släcka den övertända byggnaden. Allt detta berättade bonden Åsvid i Klen själv för Gregorius då han uppfyllde sitt löfte i början av juni 1423, och avlade besök vid svartbrödraklostret vid Svartmangatan i Gamla stan i Stockholm och den undergörande skulpturgrupp föreställande Kristi nedtagande från korset som fanns i konventets kyrka. (Lundén 1950)

Åsvid är en av de få medeltida ådalsbor som vi genom de historiska källorna kan komma riktigt "in på livet". Kanske Åsvid från Klen - han med den välfyllda visthusboden - har nedlagt några av de medeltida brakteater vid Mariaaltaret intill långhusets östvägg, strax norr om korskranket och triumfbågen, som vi påträffade vid vår undersökning av Torsåkers kyrka 1989? Säkert har han många gånger - för mer än 500 år sedan - vilat blicken på den redan då mer än hundraåriga madonnaskulpturen ovanför lekmanaltaret, som ännu idag pryder kyrkan. Han bodde i byn under Rogstaberget med utsikt över kyrkan i närheten, och måhända deltog Åsvid själv i Erik Pukes mytiska bondehär vid "Stormningen av Styresholm" under Engelbrektsupproret 1434 - blott tio år efter sin vallfärd till Stockholm? Tanken svindlar när vi söker oss ned i Torsåkers mirakulösa medeltid!

UTGRÄVNING I TORSÅKER KYRKA 1989

Inledning

I samband med en omfattande renovering av Torsåkers medeltidskyrka 1989, fick Länsmuseet-Murberget och Styresholmsprojektet möjlighet att genomföra en arkeologisk undersökning under kyrkgolvets östra del. Arbetet genomfördes dels under ett antal dagar i maj och därefter i kursform under ett par veckor i juli under ledning av Lennart Forsberg vid Länsmuseet-Murberget. Tyvärr fanns dock inte möjlighet att fullfölja undersökningen även inom kyrkans västra del.

Anledningen till undersökningen var att golvet skulle isoleras och läggas om, vilket var ett utmärkt tillfälle för projektet att i rent forskningssyfte studera sockenkyrkans äldsta historia. Syftet var i första hand att utröna huruvida den rektangulära salkyrkan föregåtts av äldre byggnadsskeden och eventuella andra byggnader eller aktiviteter. Med tanke på sockennamnet 'Tors åker' och platsnamnet Hov, låg det nära till hands att misstänka att platsen - i likhet med förhållandena vid Hov på Frösön i Jämtland, där en "offerplats" påträffats under kyrkan (Hildebrandt 1989) - föregåtts av en förkristen kultplats. Den huvudroll i Ådalens bebyggelse under yngre järnålder/medeltid som Torsåkersbygden att döma av fornlämningar, ortnamn, historiska källor och naturförhållanden förefaller ha haft, kunde vidare förväntas avspeglas även i kyrkobyggnaden.

Fig. 1. Vy över Torsåkers medeltidskyrka. Foto: Länsmuseet-Murberget.

Torsåkers kyrka ligger på Hovs ägor som numera tillhör Prästbordet (fig.1). Namnet Torsåker - som med säkerhet syftar på guden Tor (Hellberg 1984:140) - har sannolikt, menar T. Bucht (1955-71II:56), ursprungligen avsett det område som efter att socknen övertagit namnet Torsåker benämnts Storlågdan. På platsen har även funnits några numera bortplöjda förhistoriska gravhögar (Wallander 1988:159). Kortare beskrivningar av kyrkan och dess inventarier har bl.a. publicerats av Stattin (1935, 1946), signaturen A. W:s (1969) och Telhammer (1982:47-50), och bland viktigare källor kan särskilt kyrkoherden Carl Genbergs noggranna beskrivning från år 1831 nämnas (ATA).

Enligt Blomkvist (1986:81) - med hänvisning till Berthelson - skall Torsåkers kyrka enligt 1930-talets undersökningar redan från början ha uppförts såsom en senmedeltida salkyrka. Platsens "äldriga anor" antyder emellertid att en kyrka funnits i Torsåker redan under den äldsta kyrkobyggnadsperioden, och Blomkvist antar med stöd av ortnamnet att denna legat i Kärvsta by (se nedan under "Sägner om den första kyrkan"!). Bertil Berthelson hade dock redan genom analys av kyrkomurarna under 1930-talet kunnat konstatera att Torsåkers kyrka, i likhet med flera andra tidiga ådalskyrkor, i sitt äldsta byggnadsskede haft ett smalare kor, och 1953 uppger han att man vid en restaurering kunnat iakttä resterna av korpartiet. Att lämningarna efter koret påträffats vid 1930 års restaurering bekräftas också av Stattin 1935. Även under 1960-talet uppges koret ha iakttagits (Wallander 1988:158ff). Det är huvudsakligen detta äldsta byggnadsskede i kyrkans historia som kommer att behandlas i denna artikel.

Planlösning

Det av Berthelson konstaterade smalare koret i Torsåkers kyrka kunde 1989 uppmätas och dokumenteras i form av bevarade murrester under det nuvarande koret (fig. 2 och 6). Hela området var täckt av bygg- och rasmassor med sten-, kalk- och trärester, samt spridda människoben från förstörda gravar. Undersökningen försvårades f.ö. av att golvåsarna inte kunde avlägsnas inför arbetet. Efter framrensning visade sig emellertid korets innermått vara c. 5x4 m (Ö-V), och bestå av breda skalmurar.

Fynd

Vid undersökningen tillvaratogs en stor mängd fynd, som fördelar sig på c. 450 fyndnummer. Åtskilliga av dessa fynd påträffades som såll- eller lösfynd i kraftigt omrörda lager. Förutom ett 80-tal mynt (se nedan), består fynden av alltifrån ben, kistrester och kistspik, till pärlor, bokbeslag, textilrester och kalkputs. Någon grundlig genomgång av detta material har ännu inte genomförts, men bl.a. ingår ett par medeltida påsyningsbeslag - s.k. ströningar - som sannolikt härrör från 1300-talet. På ett par ställen i långhuset påträffades även ett par knippen med ihopbundet lingon- och kråkbärsris.

Under utgrävningen tillvaratogs vidare ett antal träprov för dendrokronologisk analys, varav några har undersökts av T. Bartholin vid Lunds universitet. Av dessa visade sig två prov av tall från golvplankor vara fällda under vinterhalvåret 1771-72, medan två förkolnade rester av remstycken från långhuset tyvärr ej var daterbara (L-M, dnr 66-90).

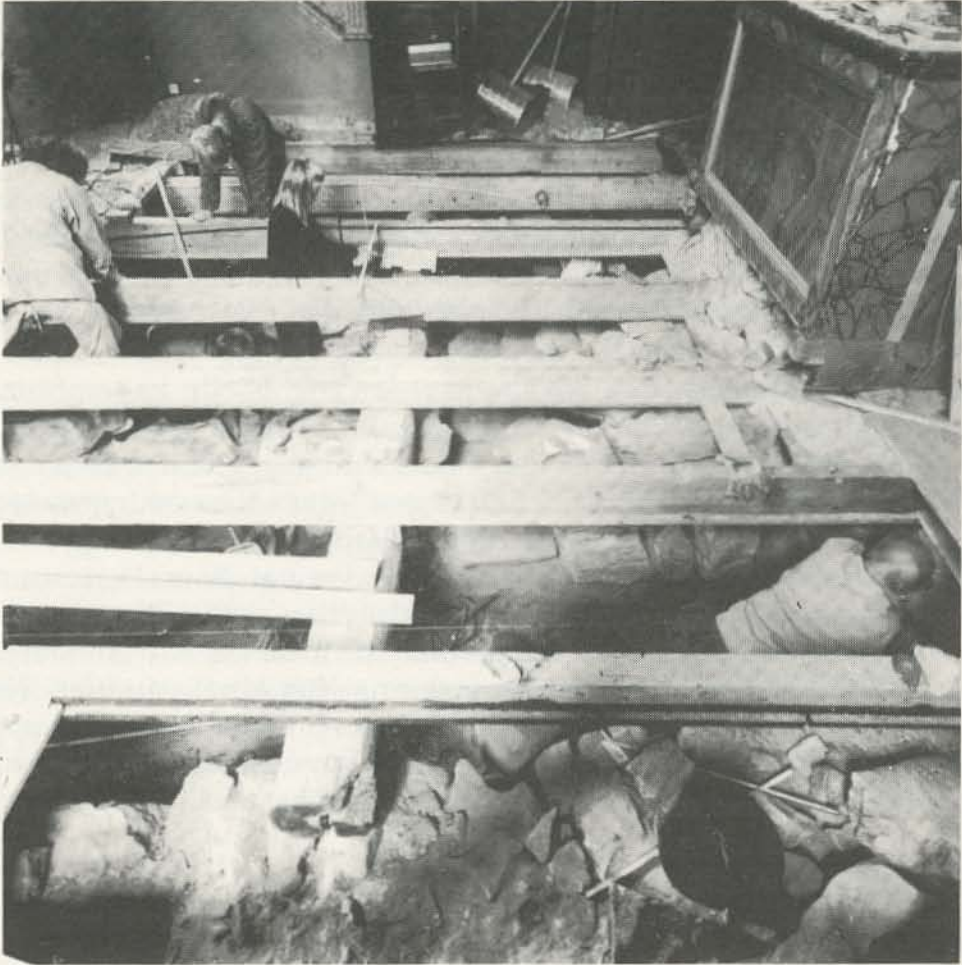

Fig. 2. Delar av det smalare, rakt avslutade koret under utgrävning 1989. Foto: Länsmuseet-Murberget.

Gravar och ben

En stor mängd ben från omrörda gravar påträffades under utgrävningen, sammanlagt c. 250 fyndnummer. Vid några tillfällen framkom också mer intakta gravar, bl.a. en i det närmaste orörd barngrav med kista intill S korvägen, sannolikt från 1700-talet.

Ingen av de orörda gravarna torde dock vara medeltida, och behandlas därför inte närmare i detta sammanhang.

Myntfynd

Sammanlagt påträffades 89 mynt vid undersökningen, vilka kronologiskt fördelar sig per århundrade enligt nedanstående diagram (fig. 3). Mynten har bestämts dels av Henrik Klackenborg vid Lunds universitet (L-M dnr 393-ad90), och dels av Monica Golabiewski Lannby vid Myntkabinettet i Stockholm (KMK 74/91). I det följande har den senares bestämningslista använts, men endast mindre skillnader föreligger mellan bestämningsarna.

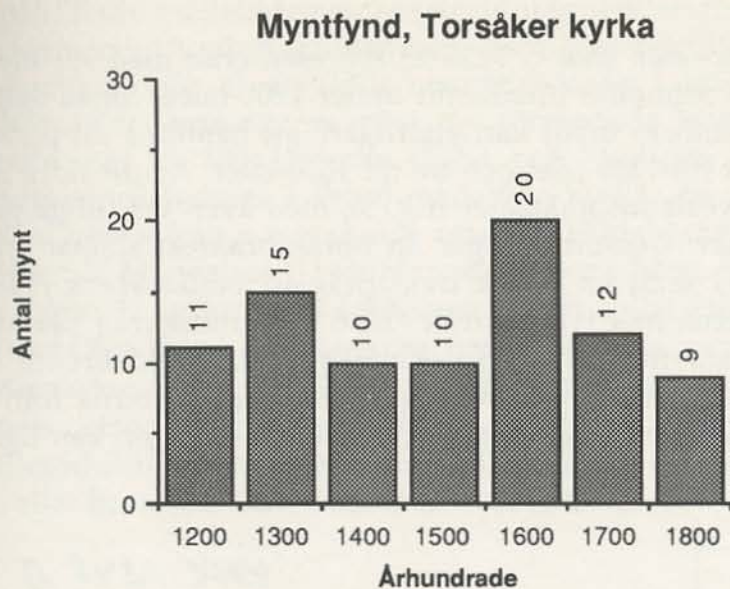

Fig. 3. Diagram över myntfyndens kronologiska fördelning per århundrade.

Av diagrammet framgår att samtliga århundraden från 1200-talet till 1800-talet är representerade med ett flertal mynt. För kyrkans datering är naturligtvis de äldsta mynten av särskilt intresse, varför samtliga närmare bestämbara mynt före c. 1400 har indelats i kortare tidsperioder i följande stapeldiagram (fig.4):

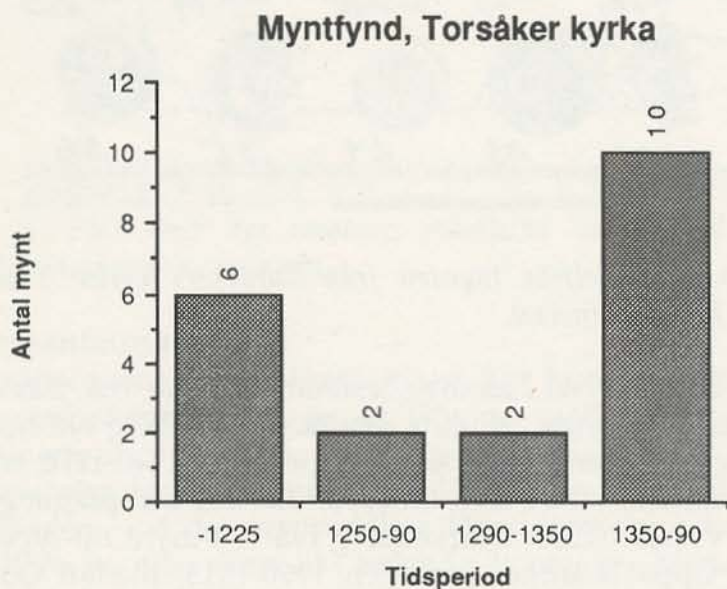

Fig. 4. De närmare bestämbara medeltidsmyntens kronologiska fördelning.

Figuren visar att perioden före c. 1225 är representerad med sju mynt, vilket indikerar att kyrkan sannolikt tillkommit under 1200-talets första hälft. Utöver dessa närmare bestämbara mynt kan ytterligare ett hänföras till perioden före 1260/70, två allmänt till 1200-talet och tre till 1300-talet. Av de äldre mynten är de allra flesta s.k. svealandsbrakteater (fig. 5), men även två tidiga gotländska fragment förekommer. Dessutom ingår en norsk brakteat slagen under Olav Håkonsson (1380-87) samt en dansk hvid präglad under Hans (1481-1513) i materialet. Skillnaderna mot fynden från Frösö medeltidskyrka i Jämtland, där hela 42 av medeltidsmynten är norska och 60 svenska (Hildebrandt 1989:162), är med andra ord stor. Bland de svenska 1200-talsbrakteaterna från Torsåker återfinns f.ö. så många som sex 1/4-mynt, varav två möjligen kan härröra från samma mynt.

Fig. 5. Ett urval av de medeltida mynten från Torsåkers kyrka. Foto: Gabriel Hildebrand, Kungl. Myntkabinettet.

Klackenbergs och Golabiewski Lannbys bestämningar går fr.a. isär något när det gäller de allra äldsta mynten. Sålunda hänför Klackenberg två fragment av gotländska penningar till typen LLXX/XXII och perioden 1140-1270, medan Golabiewski Lannby preciserar ett av dem till typen LLXX:1 och präglingstiden till c. 1130/40-1210/20. Vidare hänför Klackenberg två 1/4-mynt till typen LL IB:4 och ärkebiskopen i Uppsala under perioden 1190-1215, medan Golabiewski Lannby med hänvisning till Jonsson (1983) hänför ett av dem till samma typ men till perioden 1210/20 slagna för Erik Knutsson, och det andra till Johan Sverkerssons regeringstid (1216-1222) och typen LLIII:-.

Altaren

De påträffade medeltidsmyntens spridning tenderar att koncentrera sig till tre områden inom undersökningsytan, nämligen högaltaret och fr.a. de två lekmanaltaren (fig. 6). De flesta mynten hittades i det äldsta långhusets nordöstra hörn, där lämningarna efter det förmodade Mariaaltaret återfanns. Detta område var c. 180x150 cm (N-S) och tydligen stensatt. Likheten med fyndomständigheterna i Frösö medeltida kyrka, där 114 av de 145 påträffade mynten härrör från motsvarande område (Hildebrandt 1989:162), är slående.

Mitt emot Mariaaltaret, i långhusets sydöstra hörn, fanns uppenbarligen ett altare helgat åt kyrkans skyddshelgon, vilket enligt Hülphers (1985:141) skall ha varit S:t Olof. Även där återfanns flera medeltida mynt.

Merparten av de medeltida mynten har sålunda inte nedlagts i gravar eller tappats, utan har medvetet offerats vid altaren. En stor mängd mynt härrör emellertid från efterreformatorisk tid och torde således ha deponerats på annat sätt, eller har offerseden fortsatt in i nyare tid?

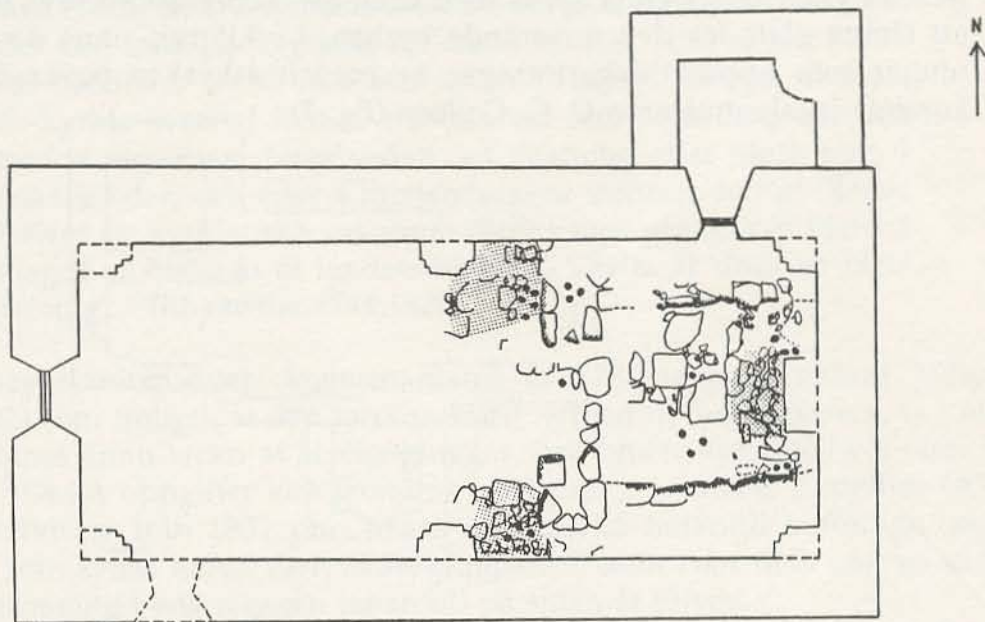

Fig. 6. Plan över det smalare, rakslutna koret, med spridningen av några av medeltidsmynten inlagda.

Sammanfattning

Utgrävningen av Torsåkers kyrka har kunnat fastslå att stenkyrkans äldsta byggnadsskede bestått av ett långhus med smalare, rakslutet kor i öster av samma typ som flera andra ångermanländska kyrkor. Denna kyrka uppfördes av myntfynden att döma under 1200-talets förra hälft. På var sin sida om triumfbågen - på det ursprungliga långhusets östra kortvägg - har två lekmanaltare funnits, sannolikt helgade åt jungfru Maria (det norra) och kyrkans förmodade skyddshelgon S:t Olof (det södra). Merparten av de medeltida myntfynden - i huvudsak präglade i Svealand - var koncentrerade kring dessa platser, och har förmodligen nedlagts som offergåvor.

ÅNGERMANLANDS ÄLDSTA KYRKOR

Undersökningarna i Torsåkers medeltidskyrka 1989 har aktualiserat många delikata frågor kring kyrkobyggande och sockenbildning i Ångermanland. Är Torsåkers kyrka genom sitt läge vid det gamla hovet avvikande från övriga kyrkor i storlek eller form? Har den tillkommit tidigare eller senare än dessa? När började kyrkor allmänt byggas i landskapet, på vems eller vilkas initiativ och hur gick sockenbildningen till? Finns vissa "centralområden" inom landskapet eller genomfördes organisationen samtidigt i olika delar? Är utvecklingen likartad i andra delar av landet? Följande avsnitt avser att ge en bakgrund till några av dessa frågeställningar, och framhäva forskningsmöjligheterna inom området.

"Byxkyrkan" i Styrnäs - från kastal till klövsadelkyrka

Störst intresse bland samtliga ångermanländska kyrkor har onekligen Styrnäs gamla kyrka rönt. Denna kyrka med både öst- och västtorn revs redan 1850 för att lämna plats för den nuvarande kyrkan. Lyckligtvis finns dock såväl teckningar som uppmättningsritningar av medeltidskyrkan bevarad, utförda av kommissionslantmätaren C. G. Colleen (fig. 7).

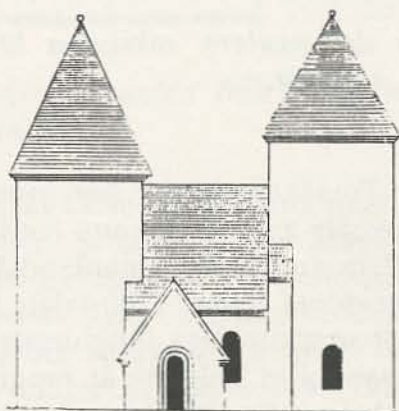
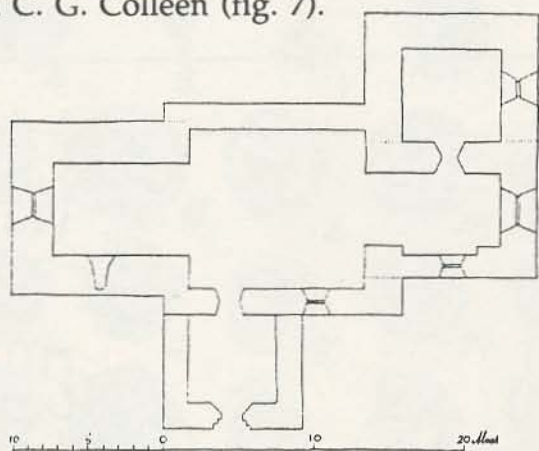

Fig. 7. C. G. Colleens uppmätning av Styrnäs kyrkas plan och sydfasad (efter Berthelson 1941).

Colleen (1909:40), som uppger att kyrkan kallades för "Byxkyrkan" p.g.a. sin karakteristiska form, upprättade även en innehållsrik sockenbeskrivning över Styrnäs socken, som publicerades i småskriften Norrland 1909. En teckning av kyrkan finns även bevarad från Ekdahls antikvariska resa i Ångermanland 1828 (ATA), bl.a. publicerad av Cornell (1918:43, fig. 31), samt ytterligare en från 1831 av C. F. Akrell (NM). Från sistnämnda år finns vidare en beskrivning av kyrkan och dess inventarier bevarad (ATA).

Redan hundra år innan kyrkan revs hade dock byggnaden rönt intresse bland forskarna. Rhyzelius sammankopplar således i en avhandling år 1744 Styrnäs kyrka med de historiskt kända uppgifterna om Styresholms borg. Han skriver:

"Elliest är ock ther i landet ej allenast en sägn, at Styrnäs-kyrkia hafwer i förstone blefwet byggd och lenge warit brukad til ett Castell eller fästning; utan ock hennes belägenhet, structur och murar styrka icke litet sannolikheten thertil Hwartil ock icke ringa bidrager, at bogårdsmuren om berörda kyrkio är 4 1/2 aln tiock och med ett så starkt kalkband murad, som någon Slotts mur behöfwer wara. Kan wäl saken så henga tilhopa, at Styrnäs-kyrkia warit i hedna tid och uti Helsingariket, när det streckte sig öfwer Norrlanden, en Fästning eller Slott; men i sednare tider, och efter Christendomens införsel, har af Slottet blefwet en kyrkia, och ett annat Slott i thes grannskap blefwit anlagdt på holman til landets förswar. Thetta är dock en blott gissning..." (Rhyzelius 1744:182f)

I sin beskrivning över Ångermanland år 1780 uppger vidare Hülphers (1985:127) som troligt, "at den fordom warit nyttjad til förswarswerk, ty i westra tornet synes ännu teckn af stycke-gluggar, och under kyrkogålfwet efter krutkällare." Dessa uppgifter kan jämföras med pastor Lindahls uppgifter (ATA) i en beskrivning från 1831 om "några i väggarne innantill befintliga urgröpningar, som synas hafva varit Skått-gluggar...", samt från 1848 om "en skålformig urgröpning i ena väggen innan till på sidan åt Elfven...".

Colleens uppmättningsritningar före kyrkans rivning användes och återgavs redan av Hans Hildebrand (1983:678f, fig.648) i det stora verket Sveriges medeltid, som i sin första upplaga utkom vid sekelskiftet. Därefter har "fästningskyrkan" behandlats bl.a. av Nordlander (1909:50) i en kortare artikel om Norrlands "försvarskyrkor" samt naturligtvis av Cornell (1918:43f), G. Bucht (1923) och Berthelson (t.ex. 1941, 1953).

Berthelson (1953:209ff) anser att kyrkan ursprungligen endast varit försedd med västtorn, och att östtornet senare påbyggts ovanpå koret. Han stödjer sig därmed på de skillnader i murtjocklek mellan de olika byggnadskropparna - västtorn, långhus och östtorn - som framgår av uppmättningsritningarna (fig. 7). Genom jämförelser med fr.a. klövsadelkyrkorna i Skön, Medelpad, och Norrala i Hälsingland, förlägger han Styrnäs första byggnadsskede till 1100-talets mitt och östtornets uppförande till århundradets slut.

Puktörne (1990:49) går ett steg längre i tolkningen av ritningarna, och anser att en fristående kastal ursprungligen uppförts vilken senare inlemmats i "sockenkyrkan". Emellertid har Puktörne vänt på ordningen i kyrkans byggnadsskeden, och menar att det är östtornet som ursprungligen varit kastal och att västtornet tillhör den yngsta fasen. Även Bucht (1923:132f) tror att västtornet är sekundärt tillkommet, eftersom det p.g.a. sina proportioner harmoniserar dåligt med kyrkan i övrigt.

Att anläggningen i Styrnäs ursprungligen bestått av en fristående kastal förefaller troligt, även om det snarare är det västra tornet som haft denna funktion. Västtornets likhet med den ännu bevarade och fristående kastalen i Brunflo i Jämtland, daterad till 1100-talets andra hälft (Almqvist 1984:39, 110ff), uppmärksammades f.ö. redan av Cornell (1918:43). Berthelson (1941:46, 1953:209f) har vidare visat att korets murtjocklek är så ringa att det knappast varit ämnat att bära ett torn, och att man därför - vilket framgår av Akrells teckning från 1831 - förstärkt sydmuren med en avlastningsbåge. Östtornet är m.a.o. sekundärt, och det kan i överensstämmelse med dendrokronologiska dateringar av kalmarsundsområdet kyrkor (Andersson & Bartholin 1990) mycket väl ha uppförts först under 1200-talets andra hälft.

Förutom Brunflo-kastalen är från Jämtland även en kastal känd i Sunne, vilka närmast motsvaras av en anläggning i Harmånger, Hälsingland (Almqvist 1984:39). I norra Hälsingland är kastaler även kända från Fröländ och Välsta i Rogsta sn, och i Gästrikland en anläggning vid Totra i Hamrånge sn (Broberg 1989).

Från Jämtland är kyrkor med västtorn belagda i fem fall, och uppgifter om sådana finns på ytterligare två ställen (Almqvist 1984:34ff). Några östtorn ingår inte i det jämtska materialet.

Arkeologiska undersökningar under 1900-talet

När Henrik Cornell publicerade sin banbrytande avhandling "Norrlands kyrkliga konst under medeltiden" år 1918 och därvid berörde den medeltida kyrkarkitekturen (Cornell 1918), hade inte någon av Ångermanlands många medeltidskyrkor varit föremål för regelrätta arkeologiska undersökningar. Förutom äldre avbildningar av varierande kvalitet - huvudsakligen teckningar utförda i samband med N. J. Ekdahls antikvariska resor i Norrland i slutet av 1820-talet - byggde hans studier på granskningar och enstaka uppmätningar av kyrkornas dåvarande utseende, vilka för Ångermanlands del huvudsakligen genomförts i samband med den storslagna utställningen av äldre kyrklig konst i Härnösand 1912 (Cornell 1918:1ff, 67f; T. Hellman 1914:VIII-XII).

Under 1920-talet gjordes vissa observationer av byggnadshistoriskt intresse i samband med ett par kyrkorestaureringar, bl.a. i Arnäs och Torsåker kyrkor (se t.ex. T. Hellman 1927, Stattin 1935), men några egentliga utgrävningar företogs inte vid dessa tillfällen. Det var först under 1930-talet som rent arkeologiska undersökningar utfördes i samband med den "våg" av ruinkonserveringar och kyrkorestaureringar som drog igenom landet under 1920- och 1930-talen. Denna verksamhet har beskrivits av en av dessa projekts förgrundsgestalter, antikvarie Bertil Berthelson på riksantikvarieämbetet i Stockholm (Berthelson

1939, 1953). 1930-talets utgrävningar i Ångermanland berörde i första hand fyra kyrkoruiner, nämligen ruinerna i Bjärträ 1930-31, Nätra 1937, Gudmundrå 1938 och Nordingrå 1938-39. Mindre undersökningar gjordes även i Högsjö gamla kyrka 1935. Resultaten från de större undersökningarna publicerades omgående (B. Hellman 1939, 1941; Holmqvist 1939, 1939a), och genom Berthelsons stora erfarenhet var det också möjligt att dra långtgående slutsatser om flera av de ännu bevarade kyrkornas byggnadshistoriska utveckling. Redan 1931 hade även kyrkogrunnen vid Kyrkesviken i Grundsunda utgrävts och rapporterats samt publicerats översiktligt (Holmlund 1931, 1934).

Under de följande årtiondena genomfördes arkeologiska undersökningar av lämningarna efter rivna kyrkor i Själevad 1947 (L-M: B. Hellman 1948), Ådalsliden 1955 (L-M: Appelgren 1955) och Anundsjö 1956-57 (L-M: B. Hellman 1957). Under 1950- och 1960-talen vidtogs vidare smärre granskningar och/eller uppmätningar under kyrkgolven i bl.a. Nordmalings kyrka 1950 (ATA: Cajmatz 1951), i Arnäs kyrka 1958 (B. Hellman 1959) och i Grundsunda kyrka 1969 (Gustafsson 1980). Undersökningar har därefter vidtagits i samband med reparation av vapenhuset i Anundsjös senmedeltida kyrka 1978 (L-M: Wallander 1978) samt vid den ovan beskrivna golvläggningen i Torsåker 1989.

Absidkyrkan i Boteå

När Berthelson (1953:211) publicerade sitt viktiga verk om den kyrkliga byggnadskonsten i Norrland 1953, var ingen medeltidskyrka med absid känd i Ångermanland, trots att denna kyrkotyp förekommer såväl i Jämtland som i de övriga grannlandskapen i Mellan- och Sydnorrland. Vid en restaurering av Boteå kyrka 1952-53, framkom emellertid lämningar efter ett absidialt avslutat smälare kor. Tyvärr föreligger varken rapport eller ritningar från undersökningen,

Fig. 8. Lämningar av absidmur vid Boteå kyrka. I korväggen har resterna efter en igenmurad dörr markerats. Foto: Läns museet-Murberget, 1953.

men av Bo Hellmans fotografier (fig. 8) samt kortare tidningsnotiser (L-M, ATA) framgår att murrester från absiden påträffats utanför den nuvarande östmuren samt en igenmurad portal i korets östgavel som uppenbarligen lett till absiden.

Kyrkotypen med smalare kor och absidutbyggnad dateras i Sverige vanligtvis till en begränsad period under 1100-talets senare hälft, och endast i undantagsfall till 1200-talets första årtionden (Högberg 1965:34, 66, 113; Almqvist 1984:17, 25). Almqvist (1984:25ff) menar att impulserna till de fyra kända jämtländska absidkyrkorna måste ha kommit från ärkestiftet i Uppland, eftersom de norska absidkyrkorna företrädesvis finns i de östra och södra delarna av Norge - inte i norr.

Tidigmedeltida träkyrkor i Ångermanland?

Att de ångermanländska stenkyrkorna regelmässigt skall ha föregåtts av träkyrkor har, som Hellman (1988:9) påtalar, i det närmaste varit ett axiom, trots att några belägg för sådana inte är kända. När det gäller egentliga sockenkyrkor kan mycket väl Hellmans förmodan att sådana inte funnits inom landskapet stämma, eftersom stenkyrkorna verkar hänga samman med själva sockenbildningen (se vidare nedan). För Hälsinglands del så håller dock Bonnier (1991:35) det för sannolikt att träkyrkor funnits åtminstone i de inre delarna av landskapet ända fram till senmedeltiden. I Mattmar, Jämtland har vidare nyligen en stavkyrka som preliminärt daterats till 1000-talet påträffats under den medeltida stenkyrkan, och flera andra träkyrkor är kända från detta landskap (Sundström 1989:148ff).

Även för Ångermanlands vidkommande torde någon form av gudstjänstlokaler - sannolikt i privat ägo - ha existerat före sockenbildningens tid på 1200-talet, exempelvis i anslutning till den tidigmedeltida begravningsplatsen i Björned, Torsåker sn (se förf. artikel om Björned i denna volym).

Från Ådalsliden finns ett indirekt bevis på förekomsten av en tidigare kyrkobyggnad, eftersom 1955 års undersökning av den medeltida, rektangulära salkyrkan avslöjade förekomsten av kristna gravläggningar under en av långhusmurarna (Wallander 1984:72). Huruvida denna äldre kyrka varit av trä eller inte, är emellertid okänt.

"Med smalare, rakslutet kor"

Av naturliga skäl har respektive kyrkas äldsta lämningar tilldragit sig störst intresse vid de arkeologiska undersökningarna, och i ett flertal fall har dessa visat sig bestå av en romansk plantyp med smalare, rakt avslutat kor i öster. I Ångermanland finns ingen sådan kyrka bevarad idag, och vid tiden för Cornells undersökning kände forskningen endast en kyrka som tidigare haft detta utseende, nämligen Sollefteå kyrka som avbildats under 1700-talet (1918:32, 94, fig.81; jfr G. Bucht 1923:145).

Efter 1930-talets utgrävningar och restaureringar var Berthelson (1939:17ff) och Holmqvist (1939a:323) i stånd att hänföra ytterligare tre kyrkor till denna grupp, nämligen Gudmundrå, Nordingrå och Ytterlännäs. När den förstnämnde halvtannat årtionde senare sammanfattade sin forskning i en översikt

över Härnösands stifts kyrkoarkitektur år 1953, kunde han genom murverksanalys komplettera listan med Torsåker kyrka (Berthelson 1953:212); totalt var således 5 kyrkor med smalare, rakslutet kor kända vid denna tid.¹ Av någon anledning undviker dock Berthelson att nämna kyrkogrunnen med samma plantyp vid Kyrkesviken i Grundsunda, som han själv besökt redan 1931 (Huggert 1978:87f, jfr Berthelson 1939:18), medan Holmqvist (1939a:323) som själv deltagit vid boplatsutgrävningen i Kyrkesviken nämner den med tvekan. Uppseendeväckande är också att Berthelson (1953:236) inte kände till att en kyrka av denna plantyp även framkommit vid Hellmans undersökning av Själevads gamla kyrka år 1947 (B. Hellman 1948, 1988), men å andra sidan har ju t.o.m. Hellman själv (1969:195) helt felaktigt råkat påstå att undersökningen i Själevad givit negativt resultat i detta avseende!

En kyrka med smalare, rakslutet kor framkom sedermera även vid utgrävning av Anundsjö gamla kyrka (Hellman 1957), så att följande 8 kyrkor i Ångermanland idag med säkerhet kan sägas ha tillhört denna grupp (se även karta, fig. 9):

Anundsjö
Gudmundrå
Kyrkesviken (Grundsunda)
Nordingrå
Själevad
Sollefteå
Torsåker
Ytterlännäs

Uppgifter från 1950 års restaurering av Nordmalings kyrka antyder att även denna ursprungligen haft samma planlösning (Westin 1951:248; Lundkvist 1962:51; ATA: Cajmatz 1951), men tyvärr är detta ännu obekräftat.

Kyrkor med smalare, rakslutet kor dateras i Mellansverige vanligen till perioden 1100-talets slut - 1200-talets början (Bonnier 1982:3), men enstaka kyrkor med denna form synes ha byggts eller tillbyggts ännu under 1300-talet (Broberg 1987:58; Norberg 1981b:113). För Upplands del har Bonnier (1987:22, 50ff, 137ff) velat hänföra huvuddelen av dessa kyrkor till folkungatid, d.v.s. c. 1250-1350, med särskild tonvikt på 1200-talets mitt eller andra hälft. Under inflytande av den gotiska traditionen ombyggdes vanligtvis dessa byggnader till rektangulära salkyrkor under 1200-talets slut/1300-talets början (Bonnier 1982:3). Även en enhetlig grupp av dylika kyrkor längs den skånska Öresundskusten anses häröra från 1200-talets mitt eller senare hälft (Holmberg 1977:136-137), och i Finland dateras de fem kända kyrkorna av denna typ till c.1250-1280 (Drake 1985:75).

¹ Av en P.M. sammanställd av Berthelson i samband med restaureringarna av Ytterlännäs gamla kyrka 1941 (ATA), framgår emellertid att han redan vid denna tid genom undersökningar av murverket, var klar över att såväl Torsåker som Ytterlännäs kyrkor haft smalare, rakslutna kor.

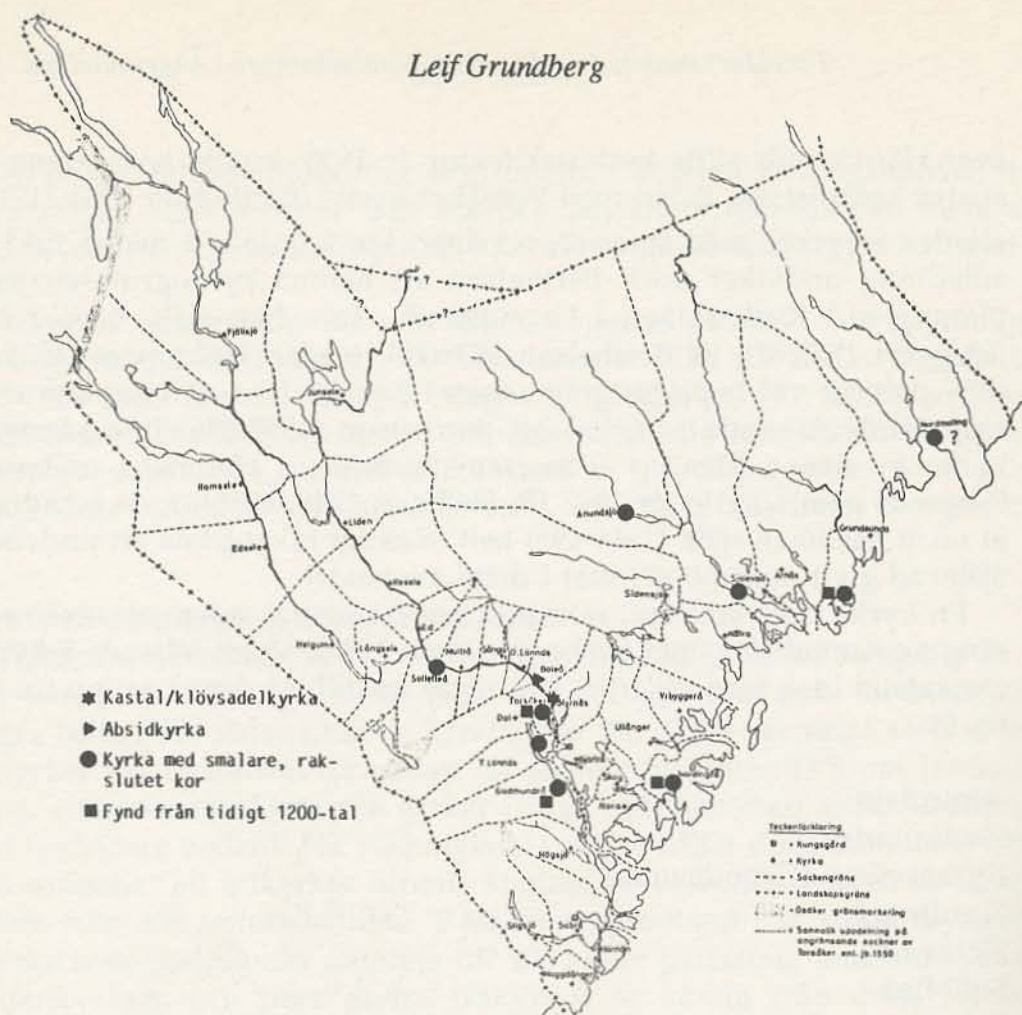

Fig. 9. Karta över belagda kyrkor av 1200-talstyp (eller tidigare), samt kyrkor med arkeologiska fynd från tidigt 1200-tal. (Underlagskarta efter Jonsson 1971).

Från Jämtland är åtminstone åtta kyrkor med denna planlösning kända (Almqvist 1984:17f). Bonnier hävdar i ett diskussionsinlägg (Mogren 1991:85) att de hälsingska kyrkorna av detta slag mer påminner om dessa jämtländska kyrkor, som kan sägas vara av norsk typ. Detta torde i så fall även gälla det ångermanländska materialet.

Berthelson (1939:23, 1953) daterar samtliga ångermanländska kyrkor med smalare, rakslutet kor till 1200-talet; de äldsta till tiden omkring år 1200, och finner stöd i myntfynden från Gudmundrå och Nordingrå (se nedan). I allmänhet genomgick dessa kyrkor med början omkring 1300 en rad typiska förändringar (Hellman 1988:5). Av de kända ångermanländska kyrkorna av denna typ är det endast grunden i Kyrkesviken samt Anundsjö gamla kyrka som inte har fått sitt kor utvidgat, medan Sollefteå kyrka ombyggdes först under 1700-talet. Kyrkan i Anundsjö förlängdes däremot åt väster och avlöstes sedermera av en helt ny salkyrka strax intill den förra, sannolikt under 1400-talet. Den gamla kyrkan tycks dock ha kvarstått under hela det nämnda århundradet (L-M: Hellman 1957:6-7), vilket dock inte behöver betyda att typen uppfördes ännu under 1400-talet. I Anundsjö har man ju som nämnts även byggt ut den gamla åtminstone vid ett tillfälle, vilket tyder på att den stått en längre tid på platsen.

Puktörne (1987:2) har med stöd av att Anundsjö saknas i 1310-talets kyrkliga uppbördslängder (se nedan) ifrågasatt att denna kyrka kan ha uppförts under 1200-talet, och hänvisar till Bonniers (1987) studie av Uppland som visar att kyrkor med denna planlösning "inte alltid indikerar hög ålder" (Puktörne 1987:2). Jämförelsen kompliceras dock av att sockenbildningen i stora delar av Uppland inleddes först omkring 1300 (Broberg 1991) - d.v.s. senare än i Ångermanland - samt av det stora inslaget av tegelbyggda stormannakyrkor i detta område (Bonnier 1987:161ff).

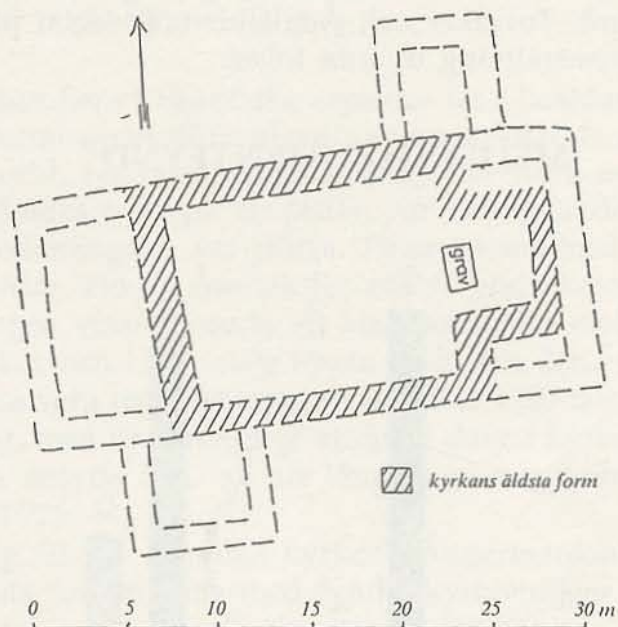

Fig. 10. Plan över resterna efter Själevads gamla kyrka. Läns museet-Murbergets arkiv.

Anläggningen i Kyrkesviken, som enligt övriga lämningar på platsen med säkerhet härrör från 1200-talet (troligen seklets mitt), har uppenbarligen aldrig färdigställts (Grundberg 1989, 1992 in press). Denna lokal är f.ö. den nordligaste säkert belagda med smalare, rakslutet kor längs norrlandskusten, men dess status som sockenkyrka är ännu osäker. Övriga kyrkor av denna typ i Ångermanland har alla förlorat sin ursprungliga form genom ett till synes enhetligt mönster av ombyggnader (Berthelson 1953:212-214, 232-243), vilket antyder en begränsad stilmässig tillkomstperiod i området.

Den regelmässiga utvidgningen av de smalare, rakslutna koren till en enhetlig rektangulär salkyrka är som nämnts ingen ångermanländsk företeelse utan genomförs i hela landet under slutet av 1200-talet/början av 1300-talet, uppenbarligen under inflytande från tiggarmunkarna (Bonnier 1987:52f, 147; Karlsson 1991:311). Av allt att döma är förändringen liturgiskt betingad, och Bonnier (1982:2, 1991:30) menar att fördröjningen av denna ombyggnad i vissa socknar snarast har en ekonomisk bakgrund.

Myntfynd och kyrkodateringar

Datering av medeltida kyrkor och socknar med arkitektur och planlösning som enda utgångspunkt är ett vanskligt kapitel. Därför måste andra dateringsmöjligheter utnyttjas där sådana står till buds. Myntfynd i kyrkor är därvidlag en av de viktigaste källorna (t.ex. Malmer 1986), vilka för närvarande bl.a. bearbetas av Henrik Klackenborg. För Ångermanlands del har vi genom flera av de kyrkoutgrävningar som presenterats ovan tillgång till ett numismatiskt material av stort intresse. Mynt från tiden före 1500-talet föreligger sålunda från följande kyrkor; Anundsjö nya, Gudmundrå, Högsjö gamla, Kyrkesviken (Grundsunda), Nordingrå, Torsåker och Ådalsliden. Fördelat på århundrade ser en preliminär sammanställning ut som följer:

MEDELTIDA MYNTFYND

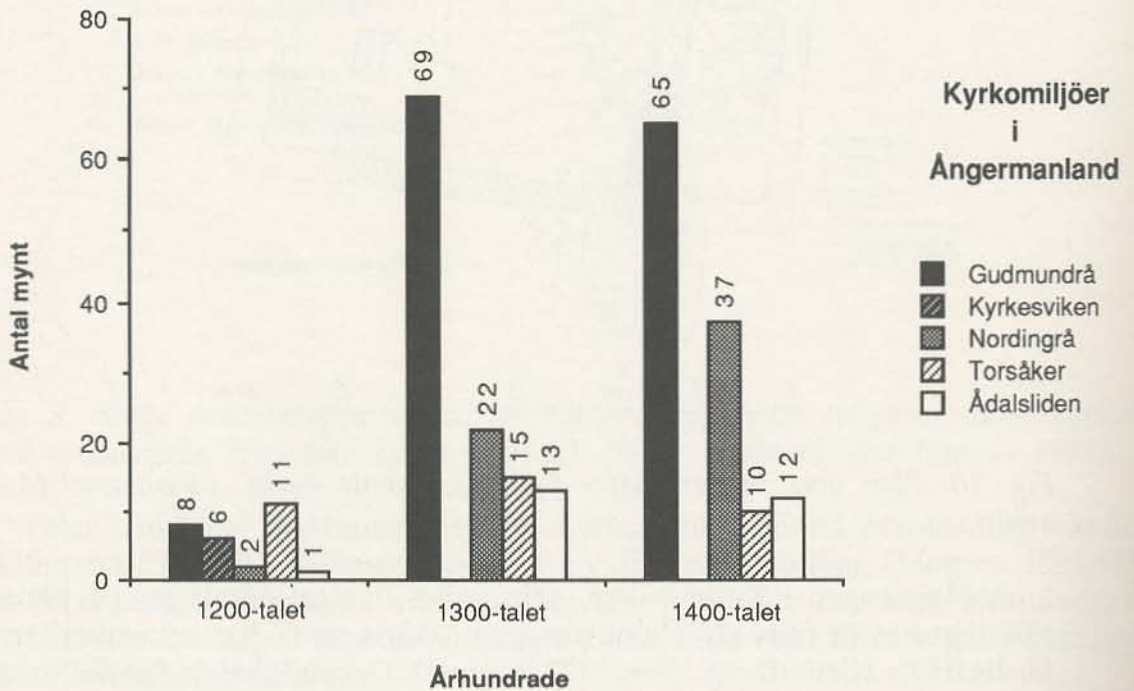

Fig. 11. Medeltida mynt påträffade i ångermanländska kyrkomiljöer, fördelade per århundrade. Källa: Malmer & Wiséhn 1983, L-M: Golabiewski Lannby.

I diagrammet saknas två mynt från sent 1300-tal/tidigt 1400-tal resp. 1481-1513 från Högsjö gamla kyrka (Puktörne 1990:9), samt två mynt från perioden c. 1450-1500 påträffade under vapenhuset till Anundsjö nya kyrka (Malmer & Wiséhn 1983:19). Bortsett från mynten från Kyrkesviken, vilka härrör från kulturlager ett 50-tal meter ifrån kyrkogrunnen men otvetydigt tillhörande samma komplex och tid, har samtliga mynt påträffats i eller i direkt anslutning till kyrkorna. För Torsåker gäller som nämnts ovan att sex av 1200-talsbrakteaterna är s.k. 1/4-mynt, varav två möjligen kan härröra från samma mynt.

Om de äldsta mynten från respektive undersökning kronologiskt kombineras med de äldsta iakttagbara planlösningarna, får vi följande sammanställning:

Gudmundrå	1190-1215	rakslutet
Nordingrå	1190-1215	rakslutet
Torsåker	1130-1220	rakslutet
Kyrkesviken	1222-1229	rakslutet
Ådalsliden	1250-1275	rektangulärt
Högsjö	1390-tal	rektangulärt
Anundsjö nya	1450-1500	rektangulärt

Självfallet måste flera källkritiska aspekter tas i beaktande vid tolkningen av myntfynden, såsom myntoffringstraditionens införande och förändring, myntens cirkulationstid, fyndsammanhang e.t.c. Det stora antalet 1300- och 1400-talsmynt kan således tyda på att seden var vanlig under denna period, eller kanske på att folkmängden var större. Tillsammans med andra företeelser ger dock mynten redan vid en översiktlig analys goda kronologiska hållpunkter. Sammanställningen visar sålunda ett klart samband mellan kyrkor med smälare, rakslutna kor och 1200-talets första hälft. Att den rektangulära kyrkoplanen skulle kunna vara representerad redan efter 1200-talets mitt i Ådalsliden är inte alls orimligt, men lika troligt är att även denna kyrka föregåtts av en äldre byggnad. Detta antyds bl.a. av att långhusmuren överlagrar kristna gravar (Wallander 1984:72).

På kartan (fig. 9) har samtliga kyrkor i Ångermanland av 1100- eller 1200-talstyp markerats tillsammans med fynd i kyrkomiljöer av mynt och föremål från tidigt 1200-tal.

Historiska källor och inventarier

De äldsta skriftliga omnämningarna av kyrkor, präster och socknar i landskapet, härrör med något- enstaka undantag från två längder tillkomna under 1310-talet (bevarade i avskrifter från 1344). Längderna och dess innehåll ur Ångermanlands synpunkt har behandlats av Blomkvist (1986) och Fritz (1986), och skall därför inte beröras närmare i detta sammanhang. Det räcker med att konstatera att de orter som omnämns bevisligen har haft kyrka och präst vid denna tid och att sockenbildningen i området i sina huvuddrag redan var avslutad. Flera socknar är emellertid inte uppräknade i längderna, och somliga förekommer inte heller i andra bevarade senmedeltida handlingar. Detta har tagits till intäkt för att dessa kyrkor och socknar tillkommit relativt sent. I några fall kan dock dessa slutsatser ifrågasättas.

Vad gäller 1310-talets längder så har man hävdats att dessa p.g.a. sin uppborrdskaraktär omöjliga kan ha förbisett vare sig huvudkyrka eller annex (exv. Puktörne 1987:2). Bortsett från att sådana *e silentio*-slutsatser överhuvudtaget är mycket vanskliga - inte minst när det gäller tidig medeltid och senare avskrifter - så borde avvikelserna mellan de två i stort sett samtida längderna uppmäna till försiktighet vad gäller tolkningarna. Dessutom har Audén (1982) påtalat uppseendeväckande fel i längden över 1316 års pallielösen. Än vanskli-

1984:41f, Bonnier 1987:130f). Även triumfkrucifix, mariabilder och bilder av kyrkans skyddshelgon torde dock i allmänhet ha förvärvats redan inför kyrkoinvigningen (Bonnier 1987:130f). I likhet med myntfynden ger emellertid även övriga inventarier utan tvekan goda kronologiska hållpunkter för området i stort, och en närmare konsthistorisk analys skulle säkert vara givande ur flera aspekter.

Redan en summarisk sammanställning av de äldsta kyrkoinventarierna i Ångermanland, huvudsakligen baserad på Cornells (1912, 1914, 1918), Roosvals (1914), Vennbergs (1914) och Anderssons (1949, 1956) arbeten, ger intressanta resultat som presenteras i tabell 2 och kartan (fig. 12). Av tabellen framgår att flera i skrift påfallande sent omtalade kyrkor äger eller har ägt inventarier av ansevärd ålder (1100- och 1200-tal), såsom Anundsjö, Arnäs, Edsele, Junsele, Skog m.fl. Vad gäller dopfontarna, så kan särskilt Skog nämnas (skriftligt belagd 1488), med en font från tidigt 1300-tal. Från 1200-talet härrör fontarna i Gudmundrå (c. 1275), Häggdånger, Nora (c. 1220) och Nordingrå vilka är skriftligt belagda först under tidigt 1300-tal. Härutöver förekommer 1200-talsinventarier från ett tiotal olika kyrkor (karta, fig. 12), vilket tveksamt antyder att 1200-talet var kyrkobyggandets huvudperiod i området. Förutom madonnor och andra skulpturer rör det sig om alltifrån processionskrucifix och liturgiska skrifter till rökelsekar och relikskrin. Ett flertal nattvardskärl av silver kan vidare med stor säkerhet hänföras till 1320-1330-talen (Andersson 1956), bl.a. från Helgum (belagd 1535) och Sidensjö (belagd 1386). En dylik kalk härrör även från Torsåker kyrka, som dessutom har en madonna från tiden omkring 1300 i sin ägo (Norberg 1941:92f; Andersson 1966).

Sägner om den första kyrkan

Från flertalet av de ångermanländska socknarna finns berättelser upptecknade rörande "socknens första kyrka", "hur kyrkan fick sin plats bestämd", "klockvaken" m.m (Nordlander 1907, 1914; Johansson 1922; Strömbäck 1976, 1976a). Flera av dessa utpekar en kyrkplats som skall ha föregått den bevarade medeltidskyrkans plats, men sällan har dessa berättelser kunnat styrkas arkeologiskt. Ett undantag utgör dock Kyrkesviken i Grundsunda sn, som av traditionen utpekats som platsen för socknens första kyrka och till vilken flera olika sägentyper är knutna (Grundberg 1989). Arkeologiska undersökningar av lokalen - som ej är omnämnd i historiska källor och inte har använts efter 1200-talet - har till fullo kunnat bekräfta att en kyrka med smalare, rakslutet kor funnit på platsen under 1200-talet. Har måhända kyrkor funnits även på de andra utpekade kyrkplatserna?

För Styresholmsprojektets vidkommande är särskilt sägnerna om en äldre kyrka i Torsåker av intresse. En sådan skall enligt traditionen ha funnits i byn Kärvsta, c. 4 km norr om den nuvarande kyrkan (Stattin 1936). Till saken hör att bynamnet från det första omnämnandet 1546 och fram till 1600-talets första hälft skrevs "Kyrkiestad" el. dyl., med betydelsen 'ställe där en kyrka är byggd el. skall byggas' (T. Bucht 1955-71II:60; Blomkvist 1986:81). I närheten finns även en brant backe med namnet "Kyrkbacken" (Stattin 1936:146). Enligt Stattin ligger dock den utpekade platsen numera inom Hämra bys ägor, ett hundratal

meter från gränsen till Kärvsta. På samma plats skall vidare en gravhög ha funnits, som borttogs någon gång under 1800-talets första hälft.

Från följande socknar i Ångermanland finns traditionsuppteckningar som utpekar en äldre kyrkplats (Nordlander 1907, 1914; Strömbäck 1976, 1976a; Hammarstedtska arkivet, NM; Länsmuseet-Murbergets arkiv)

Anundsjö
Arnäs
Grundsunda
Nordingrå
Nordmaling
Nätra
Ramsele
Själevad
Stigsjö
Sånga
Torsåker

KYRKOBYYGGANDE OCH SOCKENBILDNING I ÅNGERMANLAND - EN SAMMANFATTNING OCH DISKUSSION

Kastal - missionskyrka - kungsgård?

Sammanfattningsvis kan konstateras att en kastal synes ha uppförts i Styrnäs på norra (eg. östra) sidan av Ångermanälven omkring 1100-talets mitt eller andra hälft, vilken under seklets slutskede sammanbyggdes med en kyrka som sedermera (under 1200-talet?) försågs med ett sekundärt östtorn över koret.

Kastalerna anses inte ha haft någon som helst kyrklig funktion (Almqvist 1984:39), och Broberg (1989:74) ser kastalerna i Hälsingland och Gästrikland som samtida och tillkomna någon gång efter 1165/1175 som försvar mot en sjöburen fiende. Berthelson (1941:56, 1953:210) påpekar att några tecken på en 'skytteväning' i tornet - i likhet med västtornet i Skön - saknas på bevarade ritningar, varför Hülphers icke tidigare uppmärksammade uppgift om "teckn af stycke-gluggar, och under kyrkogålfwet efter krut-källare" (1985:127), samt Lindahls omnämmande från 1831 av "några i väggarne innantill befintliga urgröpningar, som synas hafva varit Skått-gluggar" och från 1848 av "en skålformig urgröpning i ena väggen innan till på sidan åt Elfven..." är av stort intresse. "Det nära sambandet mellan kastal och sockenkyrka, med några få undantag," menar emellertid Puktörne (1990:49), "tyder på att kastalen, utöver att vara skattesilo, ursprungligen även haft en sakral funktion."

Bonnier (1991:28, 33f) menar att förekomsten av torn på medeltida kyrkor visar att kyrkplatsen varit förmer än andra. Den med två torn bildade "klövsadelkyrkan" i Styrnäs var ensam i sitt slag i Ångermanland och de närmaste motsvarigheterna fanns i Skön i Medelpad samt Norrala och Hälsingtuna i Hälsingland, vilka två senare enligt Bonnier antyder "ett behov av att kunna skydda värdefull egendom" (1991:34). Östtorn i den romanska kyrkoarkitekturen uppvisar dessutom ofta en spridning till socknar med kungsgårdar,

och tornet förefaller dessutom markera vem som uppfört kyrkan (Bonnier 1991:28f). Förutom den symboliska funktionen har dessa torn, menar Bonnier, uppenbarligen även - i likhet med de fristående kastalerna - haft en förvarings- eller magasin-funktion, vilket i flera andra fall också tycks gälla västtorn (1991:34). Dessa "försvarskyrkor" har således snarast varit "förvarskyrkor" (se även Bonniers inlägg i Mogren 1991:66). Brink (1991:134, 138) konstaterar att även de tornförsedda Hälsinglandskyrkorna i Norrala, Tuna och Jättendal alla ligger på eller i närheten av de medeltida kungsgårdar - Uppsala öd - som omnämns i Hälsingelagen, och därför torde ha en rent maktpolitisk bakgrund.

Anknytningen till kungsgårdarna insåg redan Berthelson (1941:44f, 1953:215), och han betraktade således Styrnäs kyrkan som "ångermanlänningarnas missionskyrka" anlagd på initiativ av kungen. Att Medelpads motsvarighet i Skön, som skall ha uppförts några årtionden senare (1170- eller 1180-talet), inte förldades till kungsgården i Selånger berodde enligt Berthelson på att ärkebiskopen vid denna tid redan övertagit kungens roll som "kristendomens förkämpe" (Berthelson 1953:215ff). Kungsgården i Selånger är - liksom övriga kungsgårdar - emellertid känd tidigast under 1300-talets början, varför området kring Skön och Alnö, den senare med en fristående kastal från 1100-talets slut (Berthelson 1941:64f), mycket väl kan tänkas ha haft denna roll under 1100-talet. Även detta område var nämligen att döma av det skriftliga materialet uppenbarligen mycket betydelsefullt ännu under 1300-talets början (Blomkvist 1986:83f; Hellbom 1972:273ff). För de jämtländska kyrkorna med västtorn, har bl.a. föreslagits att dessa representerat ett medeltida fjärdingssystem med tingsplatser (Smedberg 1972).

Den tidigare tankegången att kyrkan i Styrnäs uppförts på denna plats såsom en kristendomens motpol gentemot det hedniska Hov i Torsåker tvärs över älven (t.ex. Bucht 1923:137), kan således istället ha rent historiska orsaker; kastalen och dop- eller missionskyrkan anlades intill den tidigmedeltida kungsgården eller tingsplatsen! Hellbergs (1978:71f) tolkning av sockennamnet Styrnäs såsom bildat av förledet *styrir*, d.v.s. 'skeppsförare', är - som Blomkvist 1986:101, not 28) påpekar - av största intresse i detta sammanhang. Tankarna om att kungsgården vid denna tid bör ha legat i detta område har diskuterats av Blomkvist (1986:78ff samt i denna volym), som antar att platsen snarast är att förknippa med Hov i Torsåker. Den stat eller kungamakt som representerades av 1100- och 1200-talens 'kungsgårdar' torde emellertid ha varit väsensskild från de "godar" eller "bygdehövdingar" som residerade på de norrländska hovsplatserna under järnåldern. Av denna anledning behöver inte en direkt platskontinuitet förutsättas även om kungsgården naturligtvis anlades i bebyggelsens centralområden. Hoven torde f.ö. i sig tillhöra den hedniska tidens slutskede, eftersom den förkristna religionen tidigare snarast synes ha varit en "gårdsangelägenhet" utan centrala kultplatser. Sannolikt skall dock området Styrnäs-Torsåker ses som en enda enhet, som kanske delades först i samband med sockenbildningen vid 1200-talets början.

Blomkvist (1986:83) menar att Styrnäs i Ångermanland och Skön i Medelpad redan vid uppförandet fungerat såsom prosterikyrkor. Skön innehade denna funktion ännu under 1300-talets början, medan Styrnäs vid denna tid tillsam-

mans med den då nybildade (?) Överlänns sn synes ha fogats som annex till Boteå och ersatts som prosterikyrka av Sollefteå och sedermera Nordingrå. Att Styrnäs kyrkan som uppförts såsom dop- eller missionskyrka - ej som sockenkyrka - förlorat sin roll under 1200-talet när sockenbildningen i Ådalen var genomförd (se nedan) är måhända inte så konstigt. Det stämmer i själva verket bra med hypotesen om att bygdens centralpunkt - d.v.s. kungsgården - flyttat nedströms av olika anledningar, och den kyrkliga och världsliga makten inte längre var lika intimt förknippade. Men kanske är det först i och med uppförandet av det sekundära östtornet - måhända först under 1200-talets mitt? - som Styrnäs blir prosterikyrka, d.v.s. när sockenbildningen redan är genomförd?

Att den tidigare så betydelsefulla kyrkan i Styrnäs blivit annex till just grannsocknen Boteå är särskilt intressant, eftersom Boteå kyrka - så vitt vi vet idag - är den enda kyrkan med absidavslutning och således troligen uppförd redan under 1100-talets slut/1200-talets början. Kanske utmärker absiden även kyrkans speciella roll inom området vid denna tid? Till saken hör att direkt platskontinuitet mellan vikingatida gravfält och medeltida kyrka kunnat beläggas i Boteå (Egebäck 1990).

Sockenkyrkor

Huvudparten av de ångermanländska sockenkyrkorna synes ha uppförts såsom kyrkor med smalare, rakslutna kor under 1200-talets förra hälft eller mitt, således även Torsåkers kyrka. Denna datering stöds - förutom av rent konsthistoriska analogier - dels av myntfynd från arkeologiska undersökningar av kyrkorna, dels av bevarade inventarier i form av dopfuntar, madonnabilder m.m. Konkreta skriftliga bevis för existerande kyrkor och präster föreligger genom 1310-talets kyrkliga uppbördslängder, vari flertalet av landskapets socknar uppräknas. Sannolikt har några socknar bildats först under 1300-talet, men materialet antyder att även platser som *inte* omnämns under 1310-talet kan ha haft kyrkor vid denna tid eller tidigare. Vid 1300-talets början eller något tidigare genomgick flertalet sockenkyrkor en närmast enhetlig ombyggnad till rektangulära salkyrkor, uppenbarligen av liturgiska skäl.

De av Berthelson (1953:211ff) kända romanska kyrkorna med smalare, rakslutna kor i Ångermanland, var fr.a. koncentrerade till nedre Ådalen och området i närheten av Styrnäs. Detta föranledde en underförstådd uppfattning om att de äldsta sockenkyrkorna huvudsakligen fanns i landskapets 'kärnområden' i Ådalen, medan kyrkan i Nordingrå snarast sågs som ett undantag p.g.a. sitt läge i den rikt utbildade och därmed som "kolonisationsområde" väl lämpade skärgården. Inställningen antyds även av Holm-qvist (1939a:323), och den var naturligtvis än mer uttalad före 1930-talets undersökningar. Detta framträder således tydligt i G. Buchts i övrigt synnerligen läsvärda artikel från 1923. Bilden har emellertid förändrats genom upptäckter av denna kyrkotyp på flera ställen även i norra Ångermanland, såsom Anundsjö, Själevad, Grundsunda (Kyrkesviken) och ev. Nordmaling, och flera upptäckter är säkerligen att vänta - kanske t.o.m. på några av de i traditionerna utpekade kyrkplatserna.

Socknarnas storlek

Sockenkyrkornas storlek har av somliga forskare ansetts vara direkt kopplade till socknarnas befolkningsmängd, och flera försök har gjorts att relatera långhusens areal till skriftliga uppgifter i skattelängder el. dyl. (t.ex. Anglert 1989:233ff och där anförd litteratur). På initiativ av Nils Blomkvist och Anders Wallander har jag sammanställt innermåttan på de ångermanländska kyrkorna med smalare, rakslutna kor, där de äldsta långhusen är säkert dokumenterade. Vi erhåller därmed följande ungefärliga värden:

<u>Socken</u>	<u>Areal (m²)</u>
Själevad	147
Gudmundrå	106
Torsåker	90?
Nordingrå	61,5 (115,5)
Anundsjö	22,5 (45)
Kyrkesviken (Gr)	18,5

Dessa uppgifter skulle sålunda avse den tid då berörda kyrkor uppfördes, d.v.s. 1200-talets förra hälft eller mitt, varefter flera av kyrkorna har utvidgats. Eftersom ombyggnaden till rektangulära salkyrkor synes ha genomförts relativt samtidigt under sent 1200-tal/tidigt 1300-tal av liturgiska skäl, skulle även storleken på salkyrkornas första byggnadsskeden vara intressanta att jämföra med Blomkvists (1986:87ff) beräkningar av skattekraften under 1310-talet. Någon sådan genomgång har dock ännu inte genomförts, och dessutom kan det vara svårt att bedöma det exakta läget för den dåtida triumfbågen och därmed avgöra förhållandet mellan långhus och kor. Bland källkritiska aspekter som måste tas i beaktande vid detta förfarande, kan bl.a. nämnas eventuella annexeringar, gränsförändringar e.t.c. Detta är inte minst viktigt med tanke på att flera av just Ådalens socknar, som Selinge (1977:410) påpekar, saknar givna topografiska avgränsningar. Det sistnämnda har av Selinge tolkats som att Ådalen kan ha haft en tätare bebyggelse än t.ex. landskapets kustsocknar och flertalet medelpadssocknar.

Ytmåttet för Torsåkers kyrka är osäkert eftersom endast kyrkans östra del kunde undersökas 1989, men om långhusets nutida utsträckning åt väster sammanfaller med den ursprungliga uppgår ytan till c. 90 m². I jämförelse med Själevad och Gudmundrå är detta inte särskilt stort. Siffrorna inom parentes avser långhusens storlek efter utvidgning åt väster, medan de smalare, rakslutna koren ännu fanns kvar.

I redovisningen ovan har Styrnäs kyrka, varifrån uppmättningsritningar finns, uteslutits p.g.a. sin speciella karaktär, och tyvärr finns inga säkra mått från vare sig Sollefteå, Boteå, Ytterlännäs eller Nordmaling tillgängliga. Intressant är dock att Själevad har en så stor kyrka, eftersom Blomkvists analys (1986:93, karta 1) visar att kyrkoherden i denna "jättesocken" tillsammans med Nordingrå hade störst skattekraft i Ångermanland och Medelpad vid 1300-talets början. Till saken hör att Nordingrå kyrkas långhus, troligen ännu medan

det smalare koret fanns kvar (Hellman 1941:44; Berthelson 1953:232), utökades till sammanlagt 115,5 m².

Byggnaderna i Kyrkesviken - vilken ej med säkerhet kunnat beläggas som sockenkyrka - och Anundsjö (under det äldsta skedet) är anmärkningsvärt små. De har ur arealsynpunkt sina närmaste motsvarigheter i kapellruinen i Kvissle, Medelpad, och lämningarna efter Västerhus kapell i Jämtland; dessa långhus har bägge en areal av c. 22,5 m². Till skillnad från de andra har dock Kvissle kapell ett påfallande långsmalt korparti, medan Västerhus-anläggningen har flera byggnadsetapper som bl.a. omfattar en ursprunglig träkyrka, en ofullbordad absid, västtorn e.t.c. (Almqvist 1984:218ff). En intressant jämförelse kan också göras med den blott c. 16,8 m² stora anläggning av samma typ som nyligen utgrävts i Karleby i Västergötland, vilken dock har tolkats som grund till en träkyrka (Vretemark 1989). Långhuset i Anundsjö har som nämnts utvidgats åtminstone en gång ännu medan det rakslutna koret fanns kvar, och fick i sitt andra skede en areal av c. 45 m². Detta antyder att kyrkan åtminstone vid utvidgningen fungerade som sockenkyrka. Måhända har dock dessa små kyrkor ursprungligen uppförts på privat basis?

Sockenbildningen i Sverige och Ångermanland

Uppförandet av 1200-talets stenkyrkor i Ångermanland kan förmodas höra samman med sockenbildningen - detta antyds redan av Cornell (1939:47) - och torde genom sin enhetlighet ha genomförts samtidigt över ett större område under organiserade former. Tidpunkten sammanfaller med Brinks (1991:135, 1991a:23) resultat för Hälsingland. Brink (1991:120f, 138) kopplar sockenbildningen (ej nödvändigtvis kyrkobyggandet) till tiondeinstitutionen som är belagd i Norden från c. 1100-1150. Högberg (1965:31) har tidigare menat att den ökade byggnadsverksamheten med uppförande av stenkyrkor i Norden under 1100-talets senare del, hör samman just med kyrkans starkare ekonomiska ställning genom kyrkotiondets införande. Från norskt håll har de första stenkyrkornas uppträdande i samband med den kanoniska rättens införande i landet påtalats, vilket utgjorde den juridiska grunden för sockenbildningen (Vibe Müller 1989 in press). I Norge synes även dessa i åtskilliga fall ha föregåtts av mindre kyrkor - vanligtvis av trä - som uppförts på privat initiativ.

Genom en översiktlig analys av det svenska sockenortnamns materialet konstaterar Brink (1991:134) en skillnad mellan södra och norra Sverige, vilket han förmodar hör samman med ett tidigt privatkyrkobyggande i landets södra del, medan en central kyrklig ledning antas ha haft större makt i norr. Brink tycks ändå betrakta sockenbildningsprocessen som ganska enhetlig ur kronologisk synpunkt, och menar att denna inträffat i Norden under perioden 1100-1300, "under 1100-talet i södra delen, under särskilt 1200-talet i den norra" (Brink 1991:138). Den stora skillnaden mellan Nord- och Sydsandinavien vad gäller sockenbildningens och kyrkobyggandets initiativ framgår emellertid klart när Brinks (1990) Hälsinglandsundersökning och Anglerts (1989) analys av Ystadsområdet ställs emot varandra, men Broberg (1991:68f) visar att det tidigaste missionskedet i bägge områdena synes ha initierats av kungamakten genom byggandet av dop- eller missionskyrkor.

För Upplands del har Bonnier (1987:217ff) med hjälp av konstvetenskapliga metoder kunnat fastslå en klar skillnad vad gäller sockenbildningens kronologi inom detta landskap; norra Uppland har av allt att döma fått sina stenkyrkor först vid 1200-talets mitt och senare, samtidigt med sockenbildningen i området. Detta förklaras av Bonnier (1987:230) huvudsakligen i termer av skillnader i fysiska förutsättningar och befolkningstäthet, d.v.s. förhållandet centralområde-randområde. Broberg (1991:62ff) har tagit fasta på Bonniers resultat samt Rahmqvists (1983) slutsatser utifrån skriftligt material att sockenbildningen i norra Uppland skett först under sent 1200-tal, och konstaterar att detta stämmer överens med det arkeologiska materialet i området. De få kyrkor i Norduppland som belagts vara äldre än från sent 1200-tal visar sig intressant nog alla vara knutna till platser med anknytning till kungamakten eller ett övre socialt skikt, vilket enligt Broberg (1991:76) möjligen antyder att en primär organisation med centrala missions- och dopkyrkor som föregår sockenbildningen funnits även där.

Det är uppenbart att så väl skillnader som likheter i sockenbildningsprocessen föreligger mellan Ångermanland och andra delar av landet, men vad dessa betyder är ännu i många fall oklart. Styresholmsprojektets undersökningar i Torsåkers kyrka och i den omgivande bygden kommer förhoppningsvis inte endast att bli ett viktigt bidrag till vår kännedom om Ångermanlands tidiga utveckling, utan även bli av betydelse för en mer generell diskussion angående kyrkobyggande och sockenbildning i de nordiska länderna. Mycken forskning återstår inom området, men utan tvekan kan vi instämma i Torsten Bohlins lakoniska ord i den allra första årgången av tidskriften *Bygd och Natur* 1939:

"Gammal är kyrkan. Det besannar sig också i Ångermanland."

REFERENSER

Otryckta källor

Antikvarisk topografiska arkivet (ATA), Stockholm.

Ekdahls norrländska samlingar

Boteå sn

Nordmalings sn

Styrnäs sn

Torsåkers sn

Ytterlännäs sn

Länsmuseet-Murbergets arkiv (L-M), Härnösand.

Anundsjö sn

Hellman, B. 1957. *Två Anundsjökyrkor - två dateringsproblem*. Utgrävningsrapport.

Puktörne, T. 1987 (manus). *Om murarna kunde tala - med anledning av Anundsjö kyrkas 550-årsjubileum 1987*.

Wallander, A. 1978. Utgrävningsrapport. Anundsjö kyrka.

Arnäs sn

Hellman, B. 1959. Rapport, Arnäs kyrka.

Boteå sn

- Hellman, B. 1954. Fotodokumentation, Boteå kyrka.
Själavad sn
Hellman, B. 1948. *Själavads gamla kyrka. Murgrunder - Dateringsgrunder. Utgrävningsrapport.*
Torsåker
Dokumentationsmaterial, Torsåkers kyrka 1989
Golabiewski Lannby, M. 1991. Myntbestämning, Torsåkers kyrka (KMK 74/91)
Klackenberg, H. 1991. Myntbestämning, Torsåkers kyrka (L-M dnr 393-ad90).
Ådalsliden
Appelgren 1955. Utgrävningsrapport, Ådalslidens kyrka.
Nordiska museets arkiv (NM), Stockholm
Bildarkivet
Hammarstedtska arkivet

Litteratur

- A. W:s. 1969. *Några korta anteckningar om Torsåkers Kyrka.* Nyland.
Almqvist, B. 1984. *Jämtlands medeltida kyrkor.* Fornvårdaren 19. Östersund.
Andersson, A. 1949. *English Influence in Norwegian and Swedish Figuresculpture in wood 1220-1270.* Stockholm.
Andersson, A. 1956. *Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus den XIV. Jahrhundert.* I-II. Stockholm.
Andersson, A. 1966. *Medieval Wooden Sculpture in Sweden. Volume II. Romanesque and Gothic Sculpture.* Stockholm.
Andersson, K. & Bartholin, T. S. 1990. Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk belysning. *Hikuin* 17:183-200.
Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid:221-242.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
Audén, B. 1982. Kring en märklig summa i 1316 års pallietaxa. *Från Finnmarker och Ådalar. Mellannorrländsk kultur- och socialhistoria från sju sekler:7-13.* Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, nr 4.
Berglund, S. 1974. *Det gamla Ytterlännäs.* Nyland.
Berthelson, B. 1939. Bland ångermanländska medeltidskyrkor. En konserveringsrevy och ett forskningsprogram. *Ångermanland* 1939:7-25.
Berthelson, B. 1941. Medeltidskyrkan i Skön. En undersökning rörande kolonisation, kyrkobyggande och försvar i Medelpad under tidig medeltid. *Norrlands försvar* 1941:38-69.
Berthelson, B. 1953. Den kyrkliga byggnadskonsten. *Härnösands stift i ord och bild:207-270.* Stockholm.
Blomkvist, N. 1986. Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland-Medelpad* 1986:49-103.
Bohlin, T. 1939. Ångermanland. *Bygd och Natur* 1939:33-46.
Bonnier, A-Ch. 1982. Kyrkor och städer. *Meta. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 4/1982:2-11.
Bonnier, A. C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250-1350.* Upplands fornminnesförenings tidskrift 51. Uppsala.
Bonnier, A. C. 1991. Kyrkoarkitekturen i ärkestiftet. *Faxeholm och nordsvensk medeltid. Ett idéseminarium i Söderhamn 11-12 april 1991:26-35.* Söderhamn.
Brink, S. 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden.* Uppsala.

- Brink, S. 1991. Sockenbildningen i Sverige. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*:113-142. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
- Brink, S. 1991a. Iakttagelser rörande sockenbildningen i Hälsingland. *Faxeholm och nordsvensk medeltid. Ett idéseminarium i Söderhamn 11-12 april 1991*:21-25. Söderhamn.
- Broberg, A. 1987. *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700-1350. Rapporter från Barknåreprojektet III. Upplands fornminnesförenings tidskrift 52. Uppsala.*
- Broberg, A. 1989. Totra, Vålsta och Fröland - en grupp tidigmedeltida befästningsanläggningar. *Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning*:65-76. Gävle.
- Broberg, A. 1991. Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*:49-79. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
- Bucht, G. 1923. Kristendomens införande i Norrland. *Från Ådalar och Fjäll 1923*:110-153.
- Bucht, T. 1955-71. *Ortnamnen i Västernorrlands län. Del I-IV. Sveriges ortnamn. Uppsala.*
- Byström, I.-B. 1985. *Anundsjö kyrka med klockstapel. C-uppsats i konstvetenskap, Stockholms univ.*
- Colleen, C. G. 1909. Beskrifning öfver Styrnäs socken i Ångermanland. *Norrland* n:o 12. Stockholm.
- Cornell, H. 1912. *Utställning Af Äldre Kyrklig Konst. Katalog. Hernösand.*
- Cornell, H. 1914. Spridda studier från utställningens afdelning för medeltida träskulptur. *Utställningen af äldre kyrklig konst i Hernösand 1912. Studier*:51-88. Stockholm.
- Cornell, H. 1918. *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden. Uppsala.*
- Cornell, H. 1939. Kyrkor och kyrkokonst i Ångermanland. *Bygd och Natur* 1939:47-55.
- Drake, K. 1985. Medeltidskyrkor i sydvästra Finland. *Aboa*:73-80. Åbo landskapsmuseum, årsbok 49/1985.
- Egebäck, P.-E. 1990. *Övergången från yngre järnålder till medeltid. En studie rörande bosättnings- och politisk-ekonomisk kontinuitet längs Ångermanälven. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ.*
- Fritz, B. 1986. Ångermanlands medeltidsbrev. *Ångermanland-Medelpad* 1986:105-143.
- Geijer, A. 1941. En medeltida mässhake i Häggdångers kyrka. *Ångermanland* 1940-1941:103-111.
- Grundberg, L. 1989. *Kyrkesviken - korologi, kronologi, karaktär. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ.*
- Grundberg, L. 1992 (in press). 1000 år kring Risöfjärden. Arkeologiska undersökningar inom Risöfjärdsprojektet 1990-1991. *Arkeologi nolaskogs. Örnsköldsviks kommuns skriftserie.*
- Gustafsson, M. 1980. *Grundsonda kyrka och dess klockstapel. En beskrivning av byggnader och vissa inventarier ur konstvetenskaplig synpunkt. C-uppsats i konstvetenskap, Umeå univ.*
- Hamberg, P. G. 1953. I kor och skepp. Anteckningar om kyrkoinredning och kyrkoinventarier inom Härnösands stift. *Härnösands stift i ord och bild*:271-324. Stockholm.
- Hellberg, L. 1978. Schwedische Ortsnamen und altwestnordische Dichtersprache. *The Vikings. Acta Universitatis Upsaliensis* nr 8:67-77. Uppsala.
- Hellberg, L. 1984. Svetjud och Norrlanden. En kompakt forskningsrapport. *Florilegium Nordicum*:135-145. Umeå Studies in the Humanities 61. Umeå.

- Hellbom, A. 1972. *Medelpads äldre urkunder*. Det gamla Medelpad nr 8. Sunds-vall.
- Hellman, B. 1939. Nätra gamla kyrka. *Ångermanland* 1939:35-39.
- Hellman, B. 1941. Nordingrå kyrkoruin. Kyrkans byggnadshistoria. *Ångermanland* 1940-1941:41-53.
- Hellman, B. 1969. Utsikt från Murberget. *Svenska turistföreningens årsskrift* 1969:185-209. Ångermanland.
- Hellman, B. 1988. Själevads gamla kyrka. Fakta och funderingar. *Själevad* 1988:1-12. Örnsköldsvik.
- Hellman, T. 1914. Utställningens förhistoria och öppnande. *Utställningen af äldre kyrklig konst i Hernösand 1912. Studier:VII-XVI*. Stockholm.
- Hellman, T. 1927. Smärre meddelanden. *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1926-1927:75-81.
- Hildebrand, H. 1983 (1879-1903). *Sveriges medeltid*. Facsimilutgåva, Stockholm.
- Hildebrandt, M. 1989. Frösö kyrka på hednisk grund. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd. 2 Järnålder-medeltid:153-166*. Fornvårdaren 24. Östersund.
- Holmlund, G. 1931. Utgrävningarna vid Kyrkesviken i Ultrå, Grundsunda. *Från bygden Nordanskogs*1931:43.
- Holmlund, G. 1934. En övergiven kyrkplats å Ultrå byskog, Grundsunda. *Tro och gärning* juli 1934:17-19.
- Holmqvist, W. 1939. Nya rön om gammelkyrkan i Gudmundrå. *Ångermanland* 1939:26-34.
- Huggert, A. 1978. S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ultrå och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs Norrlandskusten. *Studier i norrländsk forntid*. Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 1:77-93. Umeå.
- Hülphers, A. 1985 (1780). *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Fierde Samlingen om Ångermanland*. (Facsimil, Kungl. skytteanska samfundets handlingar nr 28. Umeå).
- Högberg, F. 1965. *Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie särskilt anknuten till Västergötland*. Skövdeortens Hembygds- och Fornminnesförenings skriftserie nr 10. Skövde.
- Johansson, L. 1922. De vanligaste kyrkosägenmotiven i Norrland. *Jämten* 16, 1922:31-37.
- Jonsson, I. 1971. *Jordskatt och katedral organisation under äldre tid*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 9. Umeå.
- Jonsson, K. 1983. Översikt över fastlandsmyntningen ca 1180-1250. *Numismatiska Meddelanden* XXXIV:75-103.
- Lundén, T. 1950. *Miracula defixionis domini*. En mirakelsamling från Stockholms dominikankloster efter Kh 27 i Linköpings stifts- och landsbibliotek utgiven med inledning, översättning och register. Göteborgs högskolas årsskrift LV 1949:4.
- Lundkvist, T. 1962. *Hembygdsboken. Nordmalings och Bjurholms socknars historia*. Umeå.
- Malmer, B. 1986. Myntfynd i kyrkor. *Hikuin* 12:119-124.
- Malmer, B. & Wiséhn, I. 1983. *Myntfynd från Ångermanland*. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 2. Stockholm.
- Mogren, M.(red.) 1991. Diskussionsreferat. *Faxeholm och nordsvensk medeltid. Ett idéseminarium i Söderhamn 11-12 april 1991*:64-89. Söderhamn.
- Norberg, R. 1941. Fem ångermanländska madonnabilder. *Ångermanland* 1940-1941:86-102.

Torsåkers medeltidskyrka och sockenbildningen i Ångermanland

- Nordborg, A. u.å. *Ytterlännäs Gamla Kyrka*. Nyland.
- Nordlander, J. 1907. Norrlands äldsta sägner. *Norrland* 7:1-44.
- Nordlander, J. 1909. Försvarskyrkor i Norrland. *Fornvännen* 1909:50-54.
- Nordlander, J. 1914. Urgamla kyrkliga traditioner i Norrland. *Kyrkohistorisk årsskrift* 14. 1914:43-52.
- Puktörne, T. 1990. *Högsjö kyrkor*. Ångermanlands kyrkor I. Härnösand.
- Puktörne, T. 1991. Ångermanlands historia. *Ångermanland*:43-55. Stockholm.
- Rahmqvist, S. 1983. Härad och socken - världslig och kyrklig indelning i Uppland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4/1982.
- Rasmusson, N. L. 1941. Nordingrå kyrkoruin. Myntfynden. Ångermanland 1940-1941:80-85.
- Rhyzelius, A. O. 1744. *Sviogothia munita eller Historisk förteckning på borgar, fästningar, slott, kongshus och kongsgårdar, som fordna tider hafwa varit, och än til en tel äro, uti Swea- och Götha riken....* Stockholm.
- Roosval, J. 1914. Medeltida dopfuntar. *Utställningen af äldre kyrklig konst i Hernösand 1912. Studier*:15-50. Stockholm.
- Roosval, J. 1947. "Thomas Biskop" på Nora funt? *Ångermanland* 1947:37-47.
- Selinge, K.-G. 1977. Järnålderns bondekultur i Västernorrland. *Västernorrlands Förhistoria*:153-459. Härnösand.
- Smedberg, G. 1972. "Fjärdingskyrkorna" i Jämtland. Lockne hembygdsförenings skriftserie 20.
- Stattin, M. 1935. (sign. Rinaldo). Torsåkerbygdens fornminnesmärken. *Västernorrlands Allehanda*.
- Stattin, M. 1936. Har Kjerfsta i Torsåker varit kyrkplats? *Ångermanland-Medelpad* 1936:146-146.
- Stattin, M. 1946. Torsåkers kyrka. *Torsåkers hembygdsskrift*. Häfte II:35-41. Härnösand.
- Strömbäck, D. 1976. Hur kyrkan fick sin plats bestämd. *Atlas över svensk folkkultur II. Sägen, tro och högtidssed*. 1. Kartor:12-15. Uppsala.
- Strömbäck, D. 1976a. Hur kyrkan fick sin plats bestämd. *Atlas över svensk folkkultur II. Sägen, tro och högtidssed*. 2. Kommentarer:37-42. Uppsala.
- Söderberg, B. G. 1976. Från Styrnäs till Murberget. *Ångermanland*:33-72. Malmö.
- Telhammer, I. 1982. *Ådalens kyrkor*. Härnösand.
- Telhammer, I. 1985. *Kyrkor och Kapell Nolaskogs*. Örnsköldsviks kommuns skriftserie nr 7. Bjästa.
- af Ugglas, C. R. 1941. Nordingrå kyrkoruin. Fynden. *Ångermanland* 1940-1941:54-79.
- Vennberg, E. 1914. Guldsmedsarbeten i Västernorrlands läns kyrkor. *Utställningen af äldre kyrklig konst i Hernösand 1912. Studier*:141-168. Stockholm.
- Vibe Müller, I. H. 1989 (in press). *Fra ættfelleskap til sognefelleskap. Om overgangen fra hedensk til kristen gravskikk*. NAVF-rapport
- Vretemark, M. 1989. Torkan gav traditionen liv. *Populär arkeologi* 1/1989:12-15.
- Wallander, A. 1988. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 14/1987:152-165.
- Wallander, A. 1984. Ådals-Lidens äldsta kyrka. *Människan i Ådalen*:67-73. Härnösand.
- Wallander, A. 1988. Den medeltida fogdeborgen Styresholm. En analys av den bebyggelsehistoriska bakgrunden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14/1987:152-165.
- Westin, G. 1951. På upptäcktsfärder i Västerbottens län. *Västerbotten* 1950-1951.

TABELLER

Tabell 1. Arkeologiskt undersökta eller granskade medeltidskyrkor i Ångermanland.

KYRKA	ÄLDSTA PLANTYP	ÄLDSTA FYND	UNDERSÖKNINGS ÅR	REFERENSER
Anundsjö gamla	rakslutet		1956-57	B. Hellman 1957, Byström 1985
Anundsjö nya	rektangulär	1450-1500	1978	Wallander 1978
Arnäs	rektangulär		1927, 1958	T. Hellman 1927, B. Hellman 1959
Bjärträ	rektangulär		1930-31	Berthelson 1939, 1953
Boteå	absid			Hellman (L-M) Telhammer 1982
Grundsunda	rektangulär		1969	Gustafsson 1980
Grundsunda, Kyrkesviken	rakslutet	(boplats:mynt 1222-1229, rökel-sekar & finger-ring 1200-t)	1931	Grundberg 1989
Gudmundrå	rakslutet	mynt 1190-1215, dopfunt c. 1275	1938	Holmqvist 1939 Berthelson 1953
Högsjö	rektangulärt	mynt 1390-t	1935	Puktörne 1990
Nordingrå	rakslutet	mynt 1190-1215, processionskors 1200-t mitt	1938-39	B. Hellman 1939 af Ugglas 1939 Rasmuss.1939 Berthelson 1953
Nordmaling	rakslutet?		1950	Westin 1951
Nätra	rektangulärt		1937	B. Hellman 1937, 1939
Själevad	rakslutet		1947	B. Hellman 1948, 1988
Torsåker	rakslutet	mynt 1130-1220	1989	Berthelson 1953
Vibygerå	rektangulärt			
Ytterlännäs	rakslutet		1940-41	Berglund 1974, Nordborg u.å.
Ådalsliden	rektangulärt	mynt 1250-1275	1955	Appelgren 1955, Wallander 1984

Torsåkers medeltidskyrka och sockenbildningen i Ångermanland

Tabell 2. Samtliga kända medeltidskyrkor i Ångermanland, äldsta skriftliga omnämnande, äldsta belagda plantyp, bevarade eller säkert kända fynd och inventarier samt förslag på datering resp. kyrka.

KYRKÅ *=undersökt	ÄLDSTA BE- LÄGG	ÄLDSTA PLANTYP	ÄLDSTA IN- VENTARIER	PRELIMINÄR DATERING
Anundsjö*	1443	rakslutet	Skulptur tid. 1200-t	1200-t
Arnäs*	1374	rektangulär	Mässhake 1200-tal, dopfont 1300-t	1300-t första hälft
Bjärträ*	1314, 1316	rektangulär		Sent 1200-t
Boteå*	1314, 1316	absid	Mässhake 1400-t, patén sent 1400-t	Tidigt 1200-t
Dal	1488		Dopfont tid. 1300-t	1300-t slut
Ed	1337		Rökelsekar 1300- t, madonna	Tidigt 1300-t
Edsele	1535		Triumfkrcifix 1100-t, proces- sionskors 1200-t	1200-t?
Fjällsjö	1535		Madonna 1200-t,	1300-t slut?
Grundsunda*	1314, 1316	rektangulär	Rökelsekar 1300- t	Sent 1200-t
Grundsunda* (Kyrkesviken)	-	rakslutet	(boplats:rökel- sekar 1200-t)	1200-t mitt
Gudmundrå*	1314, 1316, 1345	rakslutet	Dopfont c.1275 kalk & patén 1300-t, glasmål. 1300-t	Tidigt 1200-t
Helgum	1535		Kalk 1320-1330	1400-t?
Häggdånger	1314, 1316		Dopfont 1200-t, mässhake 1400-t första hälft	1200-t
Högsjö*	1507?, 1535	rektangulär		Sent 1300-t
Junsele	1531		Processionskors 1200-t, kalk & patén, skulptur (tid.) 1400-t	1400-tal
Långsele	1314, 1316, 1346		Mässhake 1400-t	1200-t
Multrä	1535		Altarskåp c. 1500	1400-t?
Nora	1314, 1316, 1319, 1341		Dopfont c. 1220	1200-t
Nordingrå*	1314, 1316, 1319, 1324,	rakslutet	Processionskors 1200-t mitt, dop- font 1200-t	1200-t
Nordmaling*	1480	rakslutet?	Oblatjärn	1300-t?
Nätra*	1314, 1316	rektangulär	Madonna 1300-t mitt, lavatorium 1400-t, ljusstake	1300-t

Leif Grundberg

Ramsele	1273, 1314, 1316, 1319		Rökelsekar 1300- t, ljuskrona mässhake sent 1400-t	1200-t
----------------	---------------------------	--	---	--------

Torsåkers medeltidskyrka och sockenbildningen i Ångermanland

forts. tabell 2

KYRKA *=undersökt	ÄLDSTA BE- LÄGG	ÄLDSTA PLANTYP	ÄLDSTA IN- VENTARIER	PRELIMINÄR DATERING
Resele	1314, 1316		Kalk & patén 1300-t, mässhake & vävnad 1400-t rökelsekar, ljusstake, krucifix	1200-t
Sidensjö	1386	rektangulär	Patén 1320-1330	1300-t
Själavad*	1314, 1316	rakslutet	Madonna sent 1200-t	1200-t
Skog	1535		Madonna sent 1200-t, dopfunt c. 1300	Tidigt 1300-t?
Sollefteå	1273, 1314, 1316, 1337	rakslutet	(Krucifix 1300-t), madonna 1400-t	1200-t mitt/första hälft
Stigsjö	1542		Kalk, mässhake 1400-t mitt	
Styrnäs	1314, 1316, 1374	klövsadel/ kastal	Kalk c. 1500	Sent 1100-t/ tidigt 1200-t
Sånga	1303 (socken?) 1535		Madonna tid. 1300-t, patén 1300-t	1200-t
Säbrå	1314, 1316			1200-t
Torsåker*	1314, 1316, 1341, 1345	rakslutet	Madonna c.1300 kalk 1320-1330	Tidigt 1200-t
Ullånger	1316, 1482	rektangulär	Relikskrin tid. 1200-t	1200-t
Vibygerå*	1314, 1316		Madonna 1200-t slut	1200-t
Ytterlännäs*	1314, 1316, 1390	rakslutet	Dörning tid. 1200- t, kalk, patén 1320-1330, dop- funt, triumf- krucifix	1200-t
Ådalsliden*	1314, 1316, 1498	rektangulär	Madonna 1200-t slut, kalk & patén 1320-1330	Sent 1200-t
Överlännäs	1314, 1316			Sent 1200-t

